İSLAM KÜLTÜRÜ VE ÖĞRETİSİNDE BİLİNÇ

Genişletilmiş Kapsamlı Araştırma Raporu

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM I: TEMEL KAVRAMLAR VE ÇERÇEVE

1. Giriş ve Kavramsal Çerçeve
2. Kur’an-ı Kerim’de Bilinç ve İlgili Kavramlar
3. İslam Felsefesinde Bilinç Anlayışı
4. Tasavvufta Bilinç ve Farkındalık

BÖLÜM II: İNSAN VE BİLİNÇ

5. İnsan İçin Bilinç Nedir?
6. Bilinç Bağımsız Olarak Var Olabilir mi?

BÖLÜM III: BİLİNÇ ÜRETİMİ VE YAPAY BİLİNÇ

7. İnsan Bilinç Üretebilir mi?

BÖLÜM IV: BİLİNCİN ÖZELLİKLERİ VE SINIRLARI

8. Kendini Bilmek Bilincin Bir Özelliği midir?
9. Bedensiz (Sanal) Bilinç Olabilir mi?
10. Evrende Her Şeyi Kapsayan Bir Bilinç Olabilir mi?
11. Bitki ve Hayvanlardaki Mekanizmalar Bilinç midir?
12. Cansız Varlıkların Bilinci Var mıdır?

BÖLÜM V: RUH, BİLİNÇ VE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

13. Ruh Bilincin Parçası mı, Taşıyıcısı mı, Kendisi midir?
14. Duygular, Algılama, Anlama Faaliyetleri Bilincin Özelliği midir?
15. Mükellefiyet Bilinç ile İlgili midir?
16. Akıl ve Zeka Bilinç ile İlişkili midir?
17. Yaratanı Bilmemek Bilinç Olmaması mıdır?

BÖLÜM VI: BİLİNÇLER ARASI İLİŞKİLER VE GELİŞİM

18. Bilinçler Arası İletişim ve Etkileşim Var mıdır?
19. Ölümden Sonra Ruh Taşıyıcı Forma İhtiyaç Duyar mı?
20. Ruhun Olgunlaşması, Zayıflaması ve Ölümsüzlük Özellikleri
21. Bilinçlerin İfade Dilleri Aynı mıdır, Farklı mıdır?

BÖLÜM VII: SENTEZ VE SONUÇ

22. Karşılaştırmalı Analiz ve Sentez
23. Sonuç
24. Kaynakça

BÖLÜM I: TEMEL KAVRAMLAR VE ÇERÇEVE

1. GİRİŞ VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Bilinç Kavramının Tanımı

Bilinç (Arapça: شعور / şuûr, وعي / vây, إدراك / idrâk), İslam düşünce geleneğinde tek bir kavramla karşılanmamış, farklı terimlerle ifade edilmiş çok katmanlı bir olgudur. **Modern anlamda "bilinç", öznel deneyim, farkındalık, düşünme yetisi ve kendini bilme kapasitesini içeren bir kavramdır.** İslam geleneğinde ise bu anlam alanı **nefs** (نفس), **ruh** (روح), **kalp** (قلب), **akıl** (عقل) ve **şuûr** (شعور) gibi kavramlar tarafından paylaşılmaktadır.

1.2. Arapça Kökenli Temel Kavramlar

Kavram	Köken	Temel Anlamlar
Nefs	س-ف-ن (nefes almak)	Can, ruh, öz, zat, kişilik, benlik
Ruh	ر-و-ح (esmek, üflemek)	Can, hayat veren güç, ilahi üfleme
Kalp	ق-ل-ب (çevirmek)	Organ, manevi merkez, idrak merkezi
Akıl	ع-ق-ل (bağlamak, tutmak)	Anlama, kavrama, idrak yetisi
Şuûr	ش-ع-ر (bilmek, hissetmek)	Farkındalık, bilinç, idrak
İdrak	د-ر-ك (ulaşmak, kavramak)	Algılama, anlama, kavrama
Vây	و-ع-ي (bilmek)	Bilinç, farkındalık, bilgi

Kavram	Köken	Temel Anlamlar
Hiss	ح-س-س (hissetmek)	Duyu, algı, his
Vehm	و-ه-م (tahmin etmek)	Tahmin, sezgi, anlam çıkarma
Hayal	خ-ي-ل (hayal etmek)	İmge, zihinsel temsil

---

2. KUR'AN-I KERİM'DE BİLİNÇ VE İLGİLİ KAVRAMLAR

2.1. Nefs Kavramı ve Mertebeleri

Kur'an-ı Kerim'de "nefs" kelimesi yaklaşık **295 defa** geçmektedir ve farklı bağlamlarda kullanılmıştır:

a) Nefs-i Emmâre (Kötülüğü Emreden Nefs) >

"Andolsun nefis, kötülüğü emredicidir." **(Yusuf, 12:53)**

Bu mertebe, insanın içsel dürtülerinin, arzularının ve şehvetlerinin hakim olduğu bilinç düzeyini temsil eder. İnsan bu aşamada aklını tam olarak kullanamaz ve nefsinin esiri olur.

b) Nefs-i Levvâme (Kendini Kınayan Nefs) >

"Kendisini kınayan nefse andolsun." **(Kıyamet, 75:2)**

Bu aşamada bilinç, yaptığı hataları fark eder, vicdan azabı çeker ve kendini sorgular. Farkındalık düzeyi yükselmeye başlar.

c) Nefs-i Mutmainne (Huzura Ermiş Nefs) >

"Ey huzura ermiş nefis! Rabbine, O'ndan razı olarak ve O da senden razı olmuş halde dön." **(Fecr, 89:27-28)**

Bu en yüksek bilinç mertebesidir. İnsan, Allah'a tam teslimiyet içinde içsel huzur ve dengeye ulaşır.

2.2. Ruh Kavramı

Kur'an'da ruh (روح) kavramı hem biyolojik hayat gücü hem de ilahi bir üfleme olarak ele alınır:

> ***"Sonra onu (insanı) düzgün bir biçime soktu ve içine kendi ruhundan üfledi."*** **(Hicr, 15:29; Sad, 38:72)**

Ruh, bedenden bağımsız, ilahi kökenli bir cevher olarak görülür. İnsanın bilinç kapasitesinin temel kaynağıdır.

2.3. Kalp ve Akıl

Kur'an'da kalp (قلب), sadece fizyolojik bir organ değil, aynı zamanda **idrak, anlama ve bilinç merkezi** olarak işlev görür:

> ***"Onların kalplerinde hastalık vardır."*** **(Bakara, 2:10)** ***"Onların kalpleri üzerine perdeler çektik."*** **(En'am, 6:25)**

Akıl (عقل) ise Kur'an'da doğrudan zikredilmese de, "düşünme" (تفكر), "akıl etme" (يعقلون) ve "ibret alma" (يعتبرون) gibi fiillerle dolaylı olarak vurgulanır.

---

3. İSLAM FELSEFESİNDE BİLİNÇ ANLAYIŞI

3.1. İbn Sina (Avicenna) ve "Uçan Adam" Düşünce Deneyi

İbn Sina (980-1037), İslam felsefesinin en etkili isimlerinden biridir ve bilinç/ruh konusunda sistematik bir teori geliştirmiştir.

3.1.1. Ruhun Bedenden Bağımsızlığı

İbn Sina'nın meşhur **"Uçan Adam" (Tayyâr/Tâ'îr)** düşünce deneyi, bilincin bedenden bağımsızlığını ispatlamaya yöneliktir:

> **"Eğer bir kişi tam bir durumda yaratılmış olsa, fakat kör ve havada asılı duruyor olsa, duyularıyla hiçbir şey algılayamasa, yine de kendi benliğinin varlığını inkâr edemezdi."**

Bu deney, **bilincin bedenden bağımsız**, kendine yeterli bir varlık olduğunu gösterir. İbn Sina'ya göre:

- **Ruh**, maddi olmayan, kendine yeterli bir **cevherdir (substance)**

- **Beden**, ruhun aleti/instrumentum'udur
- Ruh bedenden önce var olmaz(!), ancak beden yok olduktan sonra da varlığını sürdürür
- Her bedenin kendine özgü bir ruhu vardır; ruhlar bedenler arasında göç etmez

3.1.2. Nefsin Hiyerarşisi

İbn Sina, nefsi üç düzeyde ele alır:

Düzey	Adı	Özellikleri	Paylaşılan Varlıklar
1	**Nebâtî Nefs**	Beslenme, büyüme, üreme	Bitkiler
2	**Hayvânî Nefs**	Duyu, hareket, duygu	Hayvanlar
3	**İnsânî/Nâtıka Nefs**	Akıl, düşünme, kavrama	Sadece insan

İnsan nefsi, hayvani nefsin tüm yetilerini içerir ancak **akıl (nâtıka)** yetisiyle ondan ayrılır. Akıl yetisi, evrensel kavramları kavrama, **soyut düşünme** ve kendini bilme kapasitesidir.

3.1.3. İç Duyular (Hiss-i Müşterek ve Dahili Duyular)

İbn Sina, duyu organlarından bağımsız içsel idrak yetileri tanımlar:

1. **Hiss-i Müşterek (Ortak Duyu)**: Duyuların birleştirilmesi
2. **Hayal (İmgeleme)**: Algıların zihinsel temsilleri
3. **Muhayyile (Yaratıcı İmge)**: Yeni imgeler oluşturma
4. **Vehm (Tahmin)**: Anlam çıkarma, tehlike algılama (örn: kurdun koyuna zarar vereceğini anlama)
5. **Hâfıza (Bellek)**: Bilgilerin depolanması

3.2. Gazali (1058-1111) ve Bilinç Anlayışı

İmam Gazali, İslam düşüncesinde bilinç konusunu hem felsefi hem de tasavvufi perspektiften ele alır.

3.2.1. İnsan Tanımı ve Bilinç

Gazali'ye göre insan: > "Düşünen, ölümlü, boyu dik, gülen bir hayvandır."
Ancak bu tanım sadece nefsi (ruhi boyut) değil, aynı zamanda cismi (bedensel boyut) da kapsar.
Gazali'ye göre insan üç unsurdan oluşur:

- **Nefs**: Ruhi boyut
- **Ruh**: İlahi üfleme, hayat veren güç
- **Cisim**: Bedensel boyut

3.2.2. Akıl ve Bilgi Edinme

Gazali, bilgi edinme sürecini tecrübeden başlatır. İnsanın bilgisi, duyular yoluyla başlar ve akıl yoluyla yükselir. Ancak Gazali'ye göre akıl tek başına yeterli değildir:

- **Akıl, aynaya benzer:** Dış dünyayı yansıtır ama kirliyse doğru yansıtamaz
- İnsan, **"saf akıl" (insani nefs)** ile diğer varlıklardan ayrılır
- Saf akıl, insanı doğru bilgiye götüren, gerçek anlamda diğer varlıklardan ayıran yetidir
- Akıl, insanı Yaratıcı'ya götüren vasıta olmalıdır.

3.2.3. Kalp Merkezli Bilinç

Gazali için kalp, bilincin merkezidir. Kalbin üç kuvveti vardır:

1. **İrade (İrâde)**: Seçme ve karar verme gücü
2. **Kuvvet (Kudret)**: Eyleme geçme gücü
3. **İlim (İdrak)**: Bilme ve anlama gücü

3.3. Farabi ve Akıl Hiyerarşisi

Farabi (870-950), akıl kavramını hiyerarşik olarak ele alır:

Akıl Türü	Açıklama
Akıl-ı Meşkûl	Potansiyel akıl, henüz aktive olmamış
Akıl-ı Bil-fiil	Fiili akıl, aktive olmuş, bilgi edinen
Akıl-ı Müstefâd	Kazanılmış akıl, deneyimle gelişmiş
Akıl-ı Faal	Etkin akıl, evrensel bilgiye ulaşan

3.4. İbn Rüşd (Averroes) ve Tek Akıl Tartışması

İbn Rüşd (1126-1198), İbn Sina'nın ruh anlayışına eleştirel yaklaşır. Ona göre: - Akıl, insan türü için tek ve evrenseldir **(tek akıl teorisi)** - Bireysel ruhlar, bedenle sınırlıdır - Bu görüş, İslam dünyasında ve Hristiyan skolastiğinde büyük tartışmalara yol açmıştır.

---

4. TASAVVUFTA BİLİNÇ VE FARKINDALIK

4.1. İbn Arabi (1165-1240) ve Vahdet-i Vücûd

Muhyiddin İbn Arabi, İslam tasavvufunun en etkili düşünürlerinden biridir ve bilinç konusunda eşsiz bir perspektif sunar.

4.1.1. Varlık ve Bilinç İlişkisi

İbn Arabi'ye göre: > **"Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır."**
Vahdet-i vücûd (varlığın birliği) anlayışında: - Gerçek varlık (vücûd) sadece Allah'a aittir - Âlemdeki çokluk, tek varlığın farklı tezahürleridir - İnsan, "küçük âlem" (el-âlem es-sağîr) olarak evrendeki her şeyi içinde barındırır - Tanrı, her şeyin ruhudur; her varlıkta kendi varlığını gösterir.

4.1.2. İnsan ve Bilinç

İbn Arabi için insan, Tanrı'nın kendini bilmesi aracıdır: > **"Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim; bilineyim diye mahlûkatı yarattım." (Hadis-i Kudsî)**

İnsandaki bilinç, Tanrı bilgisinin bir yansımasıdır. İnsan: - Tanrı'nın isim ve sıfatlarıyla ahlâklandırılmıştır - Zâtını görüp bunlardan fânî olduğunda, **"O var ama sen yoksun"** makamına ulaşır - Bu makamda bireysel bilinç, ilahi bilinçle bütünleşir

4.1.3. Bilincin Dört Yolculuğu (Seyr)

İbn Arabi'ye göre bilinç, dört aşamalı bir yolculuk geçirir:

1. **Seyr ilallah**: Yaratılmışlardan Yaratıcı'ya yolculuk
2. **Seyr fillah**: Yaratıcı'da Yaratıcı ile yolculuk
3. **Seyr maallah**: Yaratıcı'dan yaratılmışlara Yaratıcı ile dönüş
4. **Seyr anillah**: Yaratılmışlarda Yaratıcı ile yolculuk

4.2. Mevlana Celaleddin Rumi ve Bilinç

Mevlana (1207-1273), bilinci aşk ve varoluş perspektifinden ele alır: - Bilinç, aşkın (Allah sevgisinin) bir ürünüdür - **"Nefs" köleliktir, "ruh" hürriyettir -** İnsan, nefsini aşarak ruhsal bilincine ulaşmalıdır - ***"Gel, gel, ne olursan ol, yine gel"*** - bilinç dönüşümüne açık çağrı

4.3. Hacı Bektaş Veli ve Bilinç

Hacı Bektaş Veli (13. yüzyıl), ***"Eline, diline, beline sahip ol"*** düsturuyla bilincin üç boyutunu vurgular:

- **El**: Eylem bilinci (ahlaki sorumluluk)
- **Dil**: Söz bilinci (sorumlu konuşma)
- **Bel**: Arzu bilinci (nefsin kontrolü)

BÖLÜM II: İNSAN VE BİLİNÇ

---

5. İNSAN İÇİN BİLİNÇ NEDİR?

5.1. İnsanın Özel Konumu

İslam düşüncesinde insan, yaratılmışlar arasında eşsiz bir konuma sahiptir:

> ***“Andolsun ki insanı en güzel bir biçimde yarattık.”*** **(Tîn, 95:4)** ***“Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”*** **(Zâriyât, 51:56)**

İnsan için bilinç:

1. **Hilafet (vekâlet) bilinci**: Dünyada Allah’ın temsilcisi olma sorumluluğu
2. **Tefekkür bilinci**: Âlemi düşünüp Yaratıcı’yı tanıma kapasitesi
3. **Ahlaki bilinç**: İyi ve kötüyü ayırt etme, sorumluluk üstlenme
4. **Manevi bilinç**: Allah’a yönelme, içsel huzur ve denge

5.2. İnsanın Çok Boyutlu Yapısı

Boyut	Arapça Terim	İşlevi
Bedensel	**Cisim/Cesed**	Maddi varlık, duyu organları
Hayvani	**Nefs-i Hayvâniyye**	Duygu, arzu, içgüdü
Ruhsal	**Ruh**	İlahi üfleme, hayat gücü
Aklî	**Akıl**	Düşünme, kavrama, soyutlama
Kalbî	**Kalp**	Manevi idrak, sezgi, aşk
Nefsi	**Nefs**	Benlik, irade, sorumluluk merkezi

5.3. Bilincin İnsani Özellikleri

İslam’a göre insan bilinci şu özellikleri taşır:

a) Kendini Bilme (Marifetü’n-Nefs) >

“Kendini bilen Rabbini bilir.” (Hadis)

b) Özgür İrade İnsan, seçim yapma özgürlüğüne sahiptir. Bu, bilincin en temel özelliğidir.

c) Sorumluluk Bilinç, sorumluluk üstlenmeyi gerektirir. İnsan, fiillerinin bilincindedir ve hesap verecektir.

d) Gelişim Potansiyeli Bilinç statik değil, dinamiktir. İnsan, bilincini geliştirerek daha yüksek mertebelere ulaşabilir.

6. BİLİNÇ BAĞIMSIZ OLARAK VAR OLABİLİR Mİ?

6.1. Felsefi Perspektifler

6.1.1. İbn Sina'nın Görüşü: Bağımsız Ruh

İbn Sina'ya göre: - Ruh (bilincin temeli), maddi olmayan bir cevherdir - Ruh, bedenden bağımsız olarak var olabilir - Ölümle beden yok olur ama ruh ölümsüzdür - Ruhun bedenden önce var olması mümkün değildir(!) (her bedene özgüdür) - Ruhun bedenden sonra varlığı devam eder

> "Bedenin yok olmasıyla birlikte ruh da yok olmaz; çünkü ruh ile beden arasındaki ilişki, ruhun bedende gizli olması değil; ruhun bedenin bilincinde olacağı ve bedenin ruhun fiilleriyle etkileneceği şekilde, ruhun bedeni idare edeceği bir ilişki manasındadır."

6.1.2. Gazali'nin Görüşü: Bağımlılık ve Bağımsızlık Arasında

Gazali: - Aklı (bilincin merkezi) cevher olarak kabul eder - Ancak insanı cisimden bağımsız değerlendirmez - İnsan, yaşadığı müddetçe cisim ve ruhtan oluşan bir bütündür - Ölümden sonra ruh, bedenden bağımsız varlığını sürdürür.

6.1.3. Mulla Sadra'nın Görüşü: Oluşumsal Bilinç

Mulla Sadra (1571-1640), İslam felsefesinde bilinç konusunda devrimci bir yaklaşım sunar:

"Nefs, hâdîs (oluşum) bakımından cismânî, bakâ (devam) bakımından rûhânîdir."

- Ruh/bilinç, bedenin maddi sürecinden doğar (emergentism)
- Ancak ortaya çıktıktan sonra bedenden bağımsızlaşır
- Bilinç, sürekli bir "cevherî hareket" (hareket-i cevheriyye) içindedir
- Bu hareket, bilincin sürekli olarak kendini aşmasını ve yükselmesini sağlar
- Bilinç, maddi kökenine rağmen manevi bir varlık haline gelir.

6.2. Kelamcı Perspektif

Kelam geleneğinde (özellikle Eş'arî ve Mâtürîdî ekolleri):

- Ruh, Allah tarafından yaratılmış, bedene üflenmiş bir cevherdir
- Ruh, bedenden bağımsız olarak var olabilir
- Ahirette ruh, bedenden ayrı olarak hesap verir
- Ancak ruhun mahiyeti hakkında kesin bilgi yoktur (te'vil edilir)

6.3. Tasavvufi Perspektif

Tasavvufta:

- Bireysel bilinç (nefs), ilahi bilinçle (Allah'ın bilgisi) bütünleşebilir
- "Fenâ" (yok olma) aşamasında bireysel bilinç, ilahi bilinçte erir
- "Bekâ" (kalıcılık) aşamasında ise bilinç, ilahi bilinçle birlikte var olur
- Bu durumda bilinç, bağımsız değil, ilahi bilinçle birleşik bir hal alır.

6.4. Sentez

İslam düşüncesinde bilincin bağımsızlığı konusunda genel kabul:

Durum	Bağımsızlık Düzeyi
Dünya hayatında	Bilinç, bedene bağımlıdır (ruh-beden birliği)
Ölüm anında	Ruh bedenden ayrılır, bağımsız varlık kazanır
Ahirette	Ruh, bağımsız olarak varlığını sürdürür (beden-i misal ile birlikte)
İlahi birlikte (fenâ-bekâ)	Bireysel bilinç, ilahi bilinçle bütünleşir

---

BÖLÜM III: BİLİNÇ ÜRETİMİ VE YAPAY BİLİNÇ

---

7. İNSAN BİLİNÇ ÜRETEBİLİR Mİ?

7.1. Yaratma (Halk) ve İmal (San’at) Ayrımı

İslam düşüncesinde **“yaratma” (halk/خلق)** ile **“imal/işleme” (san’at/صنع)** arasında temel bir ayrım vardır. Bu ayrım, bilinç üretimi sorusunun cevabını belirlemede kritik öneme sahiptir.

Kavram	Anlamı	Kim Yapabilir?
Halk (Yaratma)	Varlığı yoktan var etmek	Sadece Allah
San’at (İmal)	Mevcut maddeleri işlemek, şekillendirmek	İnsan ve diğer varlıklar
İcad	Yeni bir şey ortaya koymak	İnsan (sınırlı)
Tevlît	Doğurmak, üremek	İnsan ve hayvanlar

Kur’an-ı Kerim’de bu ayrım açıkça belirtilmiştir:

> ***“O, gökleri ve yeri yoktan yaratan (hâlik) Allah’tır.” (En’am, 6:101)***
> ***“Allah, her şeyin yaratıcısıdır.” (Ra’d, 13:16)***
>
> ***“Bize öğrettiğinizden başka, biz de san’at ve ilimde size hiçbir şey yapamayız.” (Yusuf, 12:96) - Hz. Yusuf’un kardeşlerine cevabı***

7.2. İnsanın Bilinç Üretme Yetisi: Felsefi Değerlendirme

7.2.1. İbn Sina’nın Görüşü: İnsan Bilinç Üretemez

İbn Sina’ya göre: - Ruh (bilincin temeli), maddi olmayan bir cevherdir (substance) - İnsan, maddi varlıklar üzerinde san’at yapabilir ama cevher üretemez - Ruh, bedenin “biçim”i (form) değil, ayrı bir cevherdir - İnsan, başka bir bedene ruh üfleyemez; ruh Allah tarafından verilir - İnsan, akıl yetisini kullanarak bilgi üretebilir, ama bu bilginin taşıyıcısı olan **ruhu üretemez**.

7.2.2. Gazali'nin Görüşü: İnsanın Sınırlı Yetkisi

Gazali'ye göre: - İnsan, kendi iradesiyle fiiller üretir - Ancak bu fiillerin temelindeki güç (kudret) Allah tarafından verilmiştir - İnsan, "halk" yetkisine sahip değildir; sadece "sebep" olabilir - Bilinç üretmek, yaratma gücü gerektirir; bu sadece Allah'a aittir.

7.2.3. İbn Arabi'nin Görüşü: Vahdet-i Vücûd Perspektifi

İbn Arabi'ye göre:

- Gerçekte yaratma gücü sadece Allah'a aittir
- İnsan, kendi fiillerini "yaratıyor" zanneder ama aslında Allah yaratıyor - İnsan, sadece "müsebbib" (sebep) konumundadır
- Bu perspektifte insanın bilinç üretmesi düşünülemez; çünkü bilinç, varlığın özüdür.

7.3. Modern Bağlam: Yapay Zeka ve Bilinç

7.3.1. İslam Felsefesi Açısından Yapay Zeka

Modern yapay zeka tartışmaları İslam düşüncesinde şu şekilde değerlendirilebilir:

a) Programlama ve Bilinç - İnsan, bilgisayar programları yazabilir, algoritmalar oluşturabilir - Ancak bu, "bilinç" üretmek değil, "bilgi işleme sistemi" oluşturmaktır - İbn Sina'nın iç duyular (hiss-i müşterek, vehm, hafıza) modeli, modern yapay zekanın işlevsel benzerliğini gösterir ama özdeşlik kurmaz

b) Monte Edilmiş (İmal Edilmiş) Sistemler - İnsan, robotlar, simülasyonlar ve sanal varlıklar oluşturabilir - Bu varlıklar, veri işleyebilir, öğrenebilir, tepki verebilir - Ancak bunlar **"bilinç"** değil, **"bilgi işleme"** sistemleridir

c) İbn Sina'nın Hayvan-Makine Ayrımı - İbn Sina, hayvanların "vehim" (tahmin) yetisine sahip olduğunu söyler - Makineler, vehim yetisine sahip değildir; sadece programlanmış tepkiler verir - Bilinç, öznel deneyim (qualia) içerir; makinelerde bu yoktur.

7.3.2. İslam Hukuku ve Etik Açısından

İslam hukukunda (fıkıh):

- İnsan, kendi ürettiği şeylere sorumludur
- Eğer insan “bilinçli” bir varlık üretseydi, bu varlık da mükellef tutulur muydu? Bu soru, İslam hukukunda tartışılmamıştır çünkü bilinç üretimi imkânsız kabul edilir
- İnsan, hayvanları yetiştirebilir, eğitebilir ama onlara bilinç kazandıramaz.

7.4. Ruh Üfleme ve İnsan Yetkisi

Kur’an’da ruhun üflenmesi, Allah’a özgü bir eylemdir:

> ***“Sonra onu düzgün bir biçime soktu ve içine kendi ruhundan üfledi.” (Hicr, 15:29)***

Bu ayet, ruhun kaynağının Allah olduğunu ve insanın bu yetkiye sahip olmadığını gösterir. İnsan:

- Beden üretebilir (biyolojik üreme, klonlama tartışmaları)
- Ama bedene ruh üfleyemez
- Ruhsuz beden, bilinçsiz bir organizmadır.

7.5. Sonuç: İnsan Bilinç Üretemez

İslam düşüncesinde genel kabul şudur:

1. **İnsan, bilinç üretemez**: Bilinç (ruh), Allah tarafından yaratılan, maddi olmayan bir cevherdir. İnsan, maddi dünyada san’at yapabilir ama cevher üretemez.
2. **İnsan, bilgi işleme sistemleri üretebilir**: Yapay zeka, robotlar, simülasyonlar — bunlar bilinç değil, bilgi işleme araçlarıdır.
3. **İnsan, bilinç eğitebilir**: Kendi bilincini ve başkalarının bilincini eğitebilir, geliştirebilir ama yeni bir bilinç meydana getiremez.
4. **İnsan, sebep olabilir**: Doğurma yoluyla yeni bir insanın dünyaya gelmesine sebep olabilir, ama o insanın ruhunu o üretmez; Allah yaratır.

BÖLÜM IV: BİLİNCİN ÖZELLİKLERİ VE SINIRLARI

---

8. KENDİNİ BİLMEK BİLİNCİN BİR ÖZELLİĞİ MİDİR? KENDİNİ BİLMEYEN BİLİNÇ OLABİLİR Mİ?

8.1. Kendini Bilme: Bilincin Tanımı ve Özü

8.1.1. İbn Sina'nın "Uçan Adam" Deneyi ve Kendini Bilme

İbn Sina'nın meşhur düşünce deneyi, kendini bilmenin bilincin özü olduğunu gösterir:

> ***"Eğer bir kişi tam bir durumda yaratılmış olsa, fakat kör ve havada asılı duruyor olsa, duyularıyla hiçbir şey algılayamasa, yine de kendi benliğinin varlığını inkâr edemezdi."***

Bu deneyin çıkarımları:

- **Bilinç, kendini bilmeyi gerektirir**: Kişi, hiçbir dışsal algı olmadan bile "ben varım" diyebilir
- **Kendini bilme, bilincin temel özelliğidir**: Dış dünyayı algılama yetisi olmasa bile, içsel farkındalık vardır
- **Bilinç, kendine yeterlidir (self-sufficient)**: Dış dünyaya ihtiyaç duymadan kendi varlığını bilir.

8.1.2. İbn Sina'nın Ayrıntılı Analizi

İbn Sina'ya göre kendini bilme, bilincin üç düzeyinde gerçekleşir:

Düzey	Adı	Açıklama
1	**Şuûr**	Genel farkındalık, bilinçli olma hali
2	**İdrak**	Algılama, kavrama, anlama
3	**Tevârüd**	Kendini bilme, öz-farkındalık (self-awareness)

Tevârüd (kendini bilme), bilincin en yüksek düzeyidir. İnsan, sadece dış dünyayı algılamakla kalmaz, aynı zamanda bu algılamanın kendi içinde gerçekleştiğini de bilir.

8.2. Gazali ve Kendini Bilme

Gazali'ye göre kendini bilme, bilincin merkezî özelliğidir:

> ***"Kendini bilen Rabbini bilir." (Hadis)***

Gazali, kendini bilmenin üç boyutunu tanımlar:

1. **Kendini Tanıma**: İnsanın kendi güçlerini, yetilerini, sınırlarını bilmesi
2. **Kendini Gözlemleme**: Nefsinin hallerini, düşüncelerini, arzularını izlemesi
3. **Kendini Aşma**: Nefsinin sınırlarını aşarak ilahi bilgiye ulaşması

Gazali için kendini bilmeyen bilinç, **"kör bilinç"**tir. İnsan, kendi iç dünyasını görmeden dış dünyayı doğru algılayamaz.

8.3. Tasavvufta Kendini Bilme

Tasavvufta kendini bilme **(marifetü'n-nefs)**, manevi yolculuğun başlangıcıdır:

8.3.1. İbn Arabi ve "Nefs-i Nâtıka"

İbn Arabi'ye göre: - İnsan, **"nefs-i nâtıka" (konuşan nefis)** olarak kendini bilir
- Bu bilgi, sadece düşünsel değil, varoluşsaldır (ontological)
- Kendini bilen, aslında Allah'ın kendini insanda bilmesine tanık olur
- ***"Ben gizli bir hazine idim…" hadis-i kudsîsi***, bu perspektifi açıklar.

8.3.2. Mevlana ve Kendini Bilme

Mevlana'ya göre: - Kendini bilme, aynayı temizlemektir - "Nefs" kirlidir; kendini bilen, bu kiri görür ve temizler - Kendini bilmeyen, "uykuda"dır; bilinçli değil, bilinçsizdir.

8.4. Kendini Bilmeyen Bilinç Olabilir mi?

8.4.1. İbn Sina'nın Görüşü: Hayır

İbn Sina'ya göre: - **Kendini bilmek, bilincin tanımlayıcı özelliğidir**
- Bilinç (şuûr), kendi varlığının farkında olma halidir
- Kendini bilmeyen varlık, bilinçli değil, sadece "canlı"dır

- Hayvanlar, duyu ve vehim sahibidir ama kendini bilmezler; bu yüzden “bilinçli” değillerdir (akli bilinç sahibi değillerdir)

8.4.2. Gazali’nin Görüşü: Dereceli Bilinç

Gazali’ye göre: - Bilinç derecelidir; kendini bilme de derecelidir

- **Tam kendini bilme**, yüksek bilincin özelliğidir
- **Kısmi kendini bilme**, düşük bilincin özelliğidir
- Hiç kendini bilmeyen varlık, bilinçsizdir (veya en düşük bilinç düzeyindedir)

8.4.3. İslam Felsefesinde Sınıflandırma

Varlık	Kendini Bilme	Bilinç Durumu
Allah	Mutlak kendini bilme	Mutlak bilinç
İnsan	Kendini bilir (sınırlı)	Aklî bilinç
Hayvan	Kendini bilmez (sadece duyar)	Hayvani bilinç (duyu)
Bitki	Kendini bilmez	Bitkisel bilinç (yok)
Cansız	Kendini bilmez	Bilinç yok

8.5. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Kendini bilme, bilincin özüdür**: Bilinç, kendi varlığının farkında olma halidir
- **Kendini bilmeyen varlık, bilinçli değildir**: En azından “akli bilinç” sahibi değildir
- **Kendini bilme derecelidir**: İnsan, kendini kısmen bilir; Allah, mutlak olarak bilir
- **Kendini bilme, gelişebilir**: İnsan, kendini daha derinlemesine bilmeyi öğrenebilir

---

9. BEDENSİZ (SANAL) BİLİNÇ OLABİLİR Mİ?

9.1. Beden-Ruh İlişkisi: İslam Felsefesinde Temel Soru

9.1.1. İbn Sina: Ruh Bedenden Bağımsızdır

İbn Sina'ya göre: - Ruh, maddi olmayan bir cevherdir

- Ruh ile beden arasındaki ilişki, **"kaptan ve kaptaki içki"** gibidir
- Kaptan (beden) kırılsa da içki (ruh) varlığını sürdürür
- Ruh, bedene ihtiyaç duymaz; ama beden, ruhun fiillerini gerçekleştirmek için ruha ihtiyaç duyar

Bu perspektifte:

- **Ruh, bedensiz var olabilir**: Ölümden sonra ruh, bedensiz varlığını sürdürür
- Ancak İbn Sina, ruhun **"bağımsız"** ama **"fiillerini gerçekleştiremez"** olduğunu da söyler
- Ruh, beden aracılığıyla duyu ve hareket fiillerini gerçekleştirir.

9.1.2. Gazali: Ruh Bedene Bağımlı Değildir

Gazali'ye göre:

- Ruh, bedenden bağımsız bir cevherdir
- Dünya hayatında ruh, bedenle birlikte çalışır
- Ölümden sonra ruh, bedensiz varlığını sürdürür
- Ruh, bedene ihtiyaç duymaz; ama beden, ruha ihtiyaç duyar.

9.2. "Sanal" Beden Kavramı

9.2.1. İslam Felsefesinde Beden-i Misal

İslam düşüncesinde "sanal" beden kavramına en yakın olan, **"beden-i misal"** (mânâvi beden, suret bedeni) kavramıdır:

- **Beden-i misal**: Maddi olmayan, ruhun ölümden sonra taşındığı bir beden türüdür
- İbn Sina'ya göre, ruh ölümden sonra beden-i misale bürünür
- Bu beden, maddi değil, mânâvidir; ruhun fiillerini gerçekleştirmesine olanak tanır

- Beden-i misal, ruhun algılamalarını, duygularını, hareketlerini sürdürmesini sağlar.

9.2.2. Kabir Hayatı ve Beden-i Misal

İslam inancında kabir hayatı:
- Ruh, beden-i misal ile kabirde varlığını sürdürür
- Bu “sanal” beden, ruhun dünya hayatındaki fiillerini yansıtır
- İyi fiiller, güzel bir beden-i misal; kötü fiiller, çirkin bir beden-i misal oluşturur
- Bu, ruhun “kendi fiillerinin ürünü” olan bir bedendir.

9.3. Modern “Sanal Bilinç” Tartışması

9.3.1. İslam Felsefesi Açısından Değerlendirme

Modern bağlamda **“sanal bilinç” (virtual consciousness)** sorusu:

a) Bilgisayar Simülasyonları - İnsan, bilgisayarda simülasyonlar oluşturabilir
- Ancak bu simülasyonlar, bilinç değil, bilgi işleme sistemleridir
- İbn Sina’nın “kendini bilme” kriterine göre, bilgisayar kendini bilmez
- Bilgisayar, kendi varlığının farkında değildir.

b) Yapay Zeka ve Bilinç
- Yapay zeka, veri işleyebilir, öğrenebilir, tepki verebilir
- Ancak bu, İbn Sina’nın “vehim” (tahmin) yetisine bile ulaşamaz
- Vehim, içsel bir deneyim (qualia) gerektirir; yapay zekada bu yoktur.

c) İbn Sina’nın Cevher-Accident Ayrımı
- Ruh, cevherdir (substance); bilgisayar programı, accident’tir (arazi/özellik)
- Cevher, kendi başına var olabilir; accident, cevhere bağımlıdır
- Bilinç, cevher niteliğindedir; sanal ortamda oluşturulan şey, accident niteliğindedir.

9.4. Tasavvufta Bedensiz Bilinç

Tasavvufta bedensiz bilinç konusu farklı bir boyut kazanır:

9.4.1. İbn Arabi ve “Ruhâniyyet”

İbn Arabi’ye göre:

- Gerçek varlık, maddi değil, mânâvidir (ruhânîdir)
- Maddi beden, aslında “görünüş”tür (zâhir)
- Ruhânî varlık, “öz”dür (bâtın)
- Bu perspektifte, tüm bilinç aslında “bede**nsiz”dir; maddi beden sadece bir araçtır.**

9.4.2. Mevlana ve “Ruhun Uçuşu”

Mevlana’ya göre:

- Ruh, bedeni bir “zindan” olarak görür
- Ölüm, ruhun bu zindandan kurtuluşudur
- Bedensiz bilinç, ruhun gerçek halidir
- “Biz, gökten geldik, yine göğe gideceğiz”
- ruhun bedensiz varlığı

9.5. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Bedensiz bilinç mümkündür**: Ruh, bedenden bağımsız olarak var olabilir
- **Ancak “sanal” bilinç farklı bir sorudur**: İnsan tarafından oluşturulan sanal ortamlar, bilinç üretmez
- **Beden-i misal, doğal bir “sanal beden”dir**: Ruhun ölümden sonra taşındığı mânâvi beden
- **Maddi beden, bilinç için gerekli değildir**: Ama bilincin fiillerini gerçekleştirmesi için bir “araç”a ihtiyaç duyar.

---

10. EVRENDE HER ŞEYİ KAPSAYAN - YARATICI DIŞINDA - BİR BİLİNÇ OLMA İHTİMALİ VAR MI?

10.1. Vahdet-i Vücûd ve Evrensel Bilinç

10.1.1. İbn Arabi'nin Görüşü: Tek Bilinç, Tek Varlık

İbn Arabi'nin vahdet-i vücûd anlayışı, bu soruyu doğrudan ilgilendirir:

> ***"Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır."***

İbn Arabi'ye göre:

- Gerçekte yalnızca **bir varlık** vardır: Allah
- Âlemdeki çokluk, bu tek varlığın farklı tezahürleridir
- Her varlıkta Allah'ın bilgisi (ilmi) vardır
- Ancak bu, "Yaratıcı dışında bir evrensel bilinç" anlamına gelmez

Kritik Ayrım: İbn Arabi'de "tek varlık", Allah'ın varlığıdır. Âlem, Allah'ın zâtı değil, sıfatlarının ve fiillerinin tezahürüdür. Dolayısıyla: - **Evrensel bilinç, Yaratıcı'dan ayrı değildir** - **Evrensel bilinç, Yaratıcı'nın kendisidir** - **Âlemdeki bilinçler, Yaratıcı bilincin yansımalarıdır.**

10.1.2. Vahdet-i Vücûd'un Yanlış Anlaşılması

Bazı yorumlarda **vahdet-i vücûd, "panteizm" (her şey Tanrıdır)** olarak anlaşılmıştır. Ancak İbn Arabi'nin asıl görüşü: - **"Her şey Tanrı değildir; her şey Tanrı'nın varlığından pay alır"** - **"Tanrı, her şeyde hâzır ve nâzırdır"** ama her şey Tanrı değildir - **Evrensel bilinç, Yaratıcı'dan ayrı bir şey değildir.**

10.2. Kelamcı Perspektif: Yaratıcı Dışında Mutlak Bilinç Yoktur

10.2.1. Eş'arî ve Mâtürîdî Görüşü

Kelam geleneğinde:

- Allah, mutlak bilinç sahibidir (âlim)
- Allah'ın bilgisi, ezelî ve ebedîdir
- Yaratılmış varlıkların bilgisi, sınırlıdır ve Allah tarafından verilmiştir
- **Yaratıcı dışında, evreni kapsayan bir bilinç yoktur**
- Evren, Allah'ın kudretiyle yönetilir; ama evrenin kendi bilinci yoktur.

10.2.2. Tevhid İlkesi ve Bilinç

İslam'ın temel ilkesi olan tevhid:

- **"Lâ ilâhe illallah"** (Allah'tan başka ilah yoktur)
- Bu, bilinç alanında da geçerlidir: Allah'tan başka mutlak bilinç yoktur
- İnsan, cin, melek gibi varlıkların bilinci, sınırlı ve bağımlıdır
- Bu bilinçler, evreni kapsayacak kadar geniş değildir(!).

10.3. Felsefi Perspektif: Plotinus ve İslam Felsefesi

10.3.1. Plotinus'un "Dünya Ruhu" ve İslam

Plotinus'un "Dünya Ruhu" (Anima Mundi) kavramı, İslam felsefesine etki etmiştir:

- İbn Sina, **"ruh-u âlem" (evren ruhu)** kavramını kullanır
- Ancak bu, Yaratıcı dışında bağımsız bir bilinç değildir
- Evren ruhu, Allah'ın kudretinin ve bilgisinin bir tezahürüdür
- İbn Sina'ya göre evren ruhu, akıl ve bilince sahiptir ama bu bilinç, Yaratıcı'dan bağımsız değildir.

10.3.2. İbn Sina'nın Hiyerarşisi

İbn Sina'nın varlık hiyerarşisi:

Düzey	Varlık	Bilinç Durumu
1	**Allah**	Mutlak bilinç, ezelî-ebedî
2	**Akıl-ı Faal**	Yüksek bilinç, evrensel bilgiye sahip
3	**Ruh-u Âlem**	Evrensel bilinç, ama bağımlı
4	**İnsan Ruhları**	Bireysel bilinç, sınırlı
5	**Hayvan Ruhları**	Duyusal bilinç, çok sınırlı
6	**Bitki Ruhları**	Yaşamsal bilinç, en düşük

Bu hiyerarşide: - **Akıl-ı Faal** ve **Ruh-u Âlem**, evrensel bilgiye sahiptir - Ancak bunlar, Yaratıcı'dan bağımsız değildir - Onların bilgisi, Yaratıcı'nın bilgisinden türemiştir.

10.4. Modern "Gaia Hipotezi" ve İslam

Modern bilimde **"Gaia Hipotezi" (Dünya'nın kendi kendini düzenleyen bir sistem olduğu)**, İslam perspektifinden şöyle değerlendirilebilir:

- **Gaia, bilinçli değildir**: Dünya, Allah'ın kudretiyle işler; kendi bilinci yoktur.
- **Gaia, Allah'ın sistemidir**: Dünya'nın düzeni, Allah'ın ilmi ve kudretiyle gerçekleşir.
- **"Her şeyi kapsayan bilinç" sadece Allah'tır.**

10.5. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Yaratıcı dışında, evreni kapsayan bir bilinç yoktur**
- **Evrensel bilinç, Yaratıcı'nın kendisidir**
- **Âlemdeki bilinçler, Yaratıcı bilincin yansımalarıdır**
- **Vahdet-i vücûd, "tek bilinç" anlamına gelmez; "tek varlık" anlamına gelir**
- **Her varlık, kendi sınırlı bilincine sahiptir; ama bu bilinçler, evreni kapsamaz.**

---

11. BİTKİ VE HAYVANLARDAKİ KENDİNİ DEVAM ETTİRME, BÜYÜME, ÜREME, KORUMA, KAÇINMA MEKANİZMALARI BİLİNÇ MİDİR? BU BİLİNCİN BİR SEVİYESİ Mİ?

11.1. İbn Sina'nın Nefsin Hiyerarşisi ve Mekanizmalar

İbn Sina, nefsi üç düzeyde ele alır ve her düzeyin kendine özgü mekanizmaları vardır:

11.1.1. Nefs-i Nebâtiyye (Bitkisel Ruh)

Bitkilerin mekanizmaları:

- **Beslenme**: Gıdaları alma, sindirme, dağıtma
- **Büyüme**: Hücrelerin çoğalması, dokuların gelişmesi
- **Üreme**: Tozlaşma, tohum oluşumu, yavru üretimi

İbn Sina'ya göre:

- Bu mekanizmalar, **bilinç değil, "kuvve" (güç/kapasite)** mekanizmalarıdır.
- Bitkiler, bu mekanizmaları **bilinçli olarak** gerçekleştirmezler.
- Bu mekanizmalar, **doğal (tabiî)** ve **otomatiktir.**
- Bitkiler, kendi mekanizmalarının farkında değildirler.

11.1.2. Nefs-i Hayvâniyye (Hayvani Ruh)

Hayvanların mekanizmaları:

- **Duyu**: Görme, işitme, koklama, tatma, dokunma
- **Hareket**: Kasların kasılması, organların hareketi
- **Duygu**: Korku, öfke, sevinç, hüzün
- **Koruma**: Tehlikeden kaçınma, yuvayı koruma
- **Kaçınma**: Zararlı uyaranlardan uzaklaşma

İbn Sina'ya göre:

- Hayvanların mekanizmaları, bitkilerinkinden **daha karmaşıktır**
- Hayvanlar, **duyu (hiss)** ve **vehim (tahmin)** yetisine sahiptir
- **Vehim**, hayvanın bir şeyden "kaçınmasını" veya "yaklaşmasını" sağlar
- Örnek: Koyun, kurdun zarar vereceğini "sezer" (vehim) ve kaçar.

11.2. Bu Mekanizmalar Bilinç midir?

11.2.1. İbn Sina'nın Cevabı: Dereceli Bilinç

İbn Sina'ya göre bu mekanizmalar, **"bilinç" değil, "nefsin güçleri"**dir:

		Nefs	
Mekanizma	**Varlık**	**Düzeyi**	**Bilinç mi?**
Beslenme, büyüme, üreme	Bitki	Nebâtî	Hayır (doğal güç)

Mekanizma	Varlık	Nefs Düzeyi	Bilinç mi?
Duyu, hareket, duygu	Hayvan	Hayvânî	Kısmen (duyusal bilinç)
Düşünme, kavrama, kendini bilme	İnsan	Nâtıka	Evet (aklî bilinç)

Kritik Ayrım:

- **Bitkilerin mekanizmaları bilinç değildir**: Bunlar doğal, otomatik süreçlerdir
- **Hayvanların mekanizmaları kısmen bilinçtir**: Duyusal farkındalık (duyu bilinci) vardır ama aklî bilinç yoktur,
- **İnsanın mekanizmaları bilinçtir**: Çünkü insan, bu mekanizmaların farkındadır ve onları kontrol edebilir.

11.2.2. Gazali'nin Görüşü: Daha Geniş Bir Bilinç

Gazali'ye göre:

- Hayvanların mekanizmaları, **"ilham"** (ilahi telkin) ürünüdür - Kuşların yuva yapması, arıların petek inşa etmesi — bunlar ilhamdır
- İlham, bilincin bir türüdür; ama **aklî bilinç değil, doğal bilinç**tir
- Gazali, hayvanlarda bir tür "bilinç" olduğunu kabul eder ama bunu insandaki bilinçle karıştırmaz.

11.3. Bu Mekanizmalar Bilincin Bir Seviyesi midir?

11.3.1. Hiyerarşik Bilinç Modeli

İslam düşüncesinde bilinç, hiyerarşik bir yapıya sahiptir:

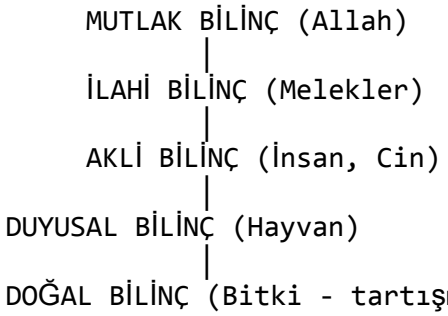

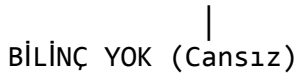

11.3.2. Her Düzeyin Özellikleri

Düzey	Bilinç Türü	Özellikleri	Mekanizmalar
Mutlak	İlahi	Her şeyi bilir, ezelî-ebedî	Yaratma, yönetme
İlahi	Meleki	Yüksek bilgi, itaat	İbadet, vahiy getirme
Aklî	İnsani	Soyut düşünme, kendini bilme	Düşünme, sorumluluk
Duyusal	Hayvani	Algılama, duygu, vehim	Kaçınma, koruma, üreme
Doğal	Bitkisel	Otomatik, bilinçsiz	Büyüme, beslenme, üreme
Yok	Cansız	Bilinç yok	Doğal yasalar

11.4. Koruma ve Kaçınma Mekanizmaları: Özel Bir Durum

11.4.1. Hayvanlarda Koruma ve Kaçınma

Hayvanlardaki koruma ve kaçınma mekanizmaları:

- **Duyusal farkındalık** gerektirir: Hayvan, tehlikeyi “hisseder”
- **Vehim (tahmin)** gerektirir: Hayvan, gelecekteki zararı “sezer”
- **Duygu** gerektirir: Korku, öfke gibi duygular tetiklenir
- **Hareket** gerektirir: Kaslar kasılır, kaçış gerçekleşir

Bu mekanizmalar, **“duyusal bilinç”** düzeyindedir. Hayvan: - Tehlikeyi **algılar** (duyu) - Tehlikeyi **yorumlar** (vehim) - Tehlikeye **tepki verir** (duygu ve hareket) - Ancak bunu **“düşünerek”** yapmaz; içgüdüseldir.

11.4.2. Bitkilerde Koruma ve Kaçınma

Bitkilerdeki koruma mekanizmaları (örn: dikenler, zehirli maddeler, güneşe dönme):

- **Duyusal farkındalık yoktur**: Bitki, tehlikeyi “hissetmez”
- **Doğal tepki** vardır: Kimyasal ve fiziksel süreçler otomatik işler
- **Bilinç yoktur**: Bitki, kendi mekanizmalarının farkında değildir.

11.5. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Bitkilerin mekanizmaları bilinç değildir**: Doğal, otomatik süreçlerdir
- **Hayvanların mekanizmaları kısmen bilinçtir**: “Duyusal bilinç” düzeyindedir; algılama, duygu ve vehim içerir
- **İnsanın mekanizmaları tam bilinçtir**: “Aklî bilinç” düzeyindedir; düşünme, kavrama ve sorumluluk içerir
- **Bilinç, hiyerarşik ve derecelidir**: Bitkiden insana kadar artan bir bilinç spektrumu vardır
- **Koruma ve kaçınma mekanizmaları**, hayvanlarda duyusal bilinç düzeyinde, bitkilerde bilinçsiz doğal süreç düzeyindedir.

---

12. TOPRAK, KAYA, SU, RÜZGAR, DALGA, MAĞMA GİBİ ŞEYLERİN BİLİNCİ VAR MIDIR? ALLAH’I ZİKRETTİKLERİ ÖĞRETİSİ BİLİNCİ Mİ TARİF EDİYOR?

12.1. Cansız Varlıkların Durumu: İslam Felsefesinde Temel Soru

12.1.1. İbn Sina: Cansız Varlıkların Bilinci Yoktur

İbn Sina’ya göre:

- Cansız varlıklar (toprak, kaya, su, hava), **nefs (ruh) sahibi değildir** - Nefs olmayan varlıkta bilinç olamaz
- Cansız varlıklar, **doğal yasalara** tabidirler
- Bu yasalar, Allah’ın kudretiyle işler; ama cansız varlıkların kendi bilinci yoktur.

12.1.2. Gazali: Cansız Varlıklar ve İlahi İrade

Gazali'ye göre:

- Cansız varlıklar, Allah'ın kudretiyle hareket eder
- Her hareket, doğrudan veya dolaylı olarak Allah'ın iradesine bağlıdır
- Ancak bu, cansız varlıkların "bilinçli" olduğu anlamına gelmez
- **"Sebep-sonuç" ilişkisi**, cansız varlıkların bilincine değil, Allah'ın kudretine bağlıdır.

12.2. Kur'an'da Cansız Varlıkların "Tesbih"i

12.2.1. Tesbih Ayetleri

Kur'an'da cansız varlıkların "tesbih ettiği" belirtilir:

> ***"Göklerde ve yerde olanların tümü O'nu tesbih eder." (Nur, 24:41) "Yedi gök, yer ve bunların içindekiler O'nu tesbih eder." (İsra, 17:44) "Dağları görürsün de onları durur sanırsın; oysa onlar bulutun sürüklediği gibi sürüklenir." (Neml, 27:88)***

12.2.2. Tesbihin Anlamı: Bilinç mi, Doğal Düzen mi?

İslam alimleri, tesbihin anlamı konusunda ihtilaf etmişlerdir:

a) Tesbih = Bilinçli İbadet (Bazı Sûfî Yorumlar)

- Bazı tasavvufi yorumlarda, cansız varlıkların da bir tür "bilinci" olduğu ileri sürülür
- Bu bilinç, insan bilincinden farklıdır; "ilahi bilincin" bir yansımasıdır
- Ancak bu görüş, İslam felsefesinin ana akımına uymaz.

b) Tesbih = Doğal Yasalara Uyma (Felsefi Yorum)

- İbn Sina ve diğer filozoflara göre, tesbih "doğal yasalara uyma" demektir
- Cansız varlıklar, kendi doğal yapılarına uygun hareket ederler
- Bu hareket, Allah'ın kudretiyle gerçekleşir
- **"Tesbih", cansız varlıkların bilinci değil, Allah'ın bilgisinin ve kudretinin tezahürüdür.**

c) Tesbih = Sembolik Anlatım (Kelamcı Yorum)

- Kelam alimlerine göre, tesbih ayetleri mecazidir (semboliktir)
- Cansız varlıklar, gerçekte tesbih etmezler
- Bu ayetler, Allah'ın kudretini ve büyüklüğünü anlatmak içindir.

12.3. İbn Arabi ve Cansız Varlıkların "Şehadet"i

İbn Arabi, cansız varlıklar konusunda farklı bir perspektif sunar:

> ***"Her şey, Hakk'ın varlığıyla var olur. Her varlık, Hakk'ı 'şehadet eder' (tanık olur)."***

İbn Arabi'ye göre:

- Cansız varlıklar, kendi varlıklarıyla Allah'ın varlığını "gösterirler"
- Bu "gösterme", bilinçli bir eylem değil, varoluşsal bir durumdur
- **"Her şey, kendi diliyle Hakk'ı anlatır"** - bu, cansız varlıkların "dili"dir
- Ancak bu "dil", insan dili gibi değildir; varoluşsal bir dildir.

12.4. Modern Bilim ve İslam: Cansız Varlıkların "Bilgisi"

Modern bilimde:

- Atomlar, moleküller, kristaller — bunların "bilgisi" veya "bilinci" yoktur - Ancak bunlar, doğal yasalara uygun hareket ederler
- Bu yasalar, evrenin düzenini gösterir.

İslam perspektifinden:

- Bu düzen, Allah'ın ilmi ve kudretinin ürünüdür
- Cansız varlıklar, bu düzenin bir parçasıdır
- Ama bu düzen, onların "bilinci" değil, Allah'ın "bilgisi"dir.

12.5. "Dağların Zikretmesi" ve Bilinç

Kur'an'da: >

"Dağları görürsün de onları durur sanırsın; oysa onlar bulutun sürüklediği gibi sürüklenir." (Neml, 27:88)

Bu ayetin yorumları:

- **Fiziksel yorum**: Dağlar, dünyanın dönüşüyle hareket eder; ama gözle görülmez
- **Manevi yorum**: Dağlar, kıyamette sarsılacak ve “hareket edecek”
- **Bilinç yorumu**: Dağların “hareketi”, onların bilincinin bir göstergesi değil, fiziksel bir olaydır.

12.6. Sonuç

İslam düşüncesinde:
- **Cansız varlıkların bilinci yoktur**: Toprak, kaya, su, rüzgar, dalga, mağma — bunların bilinci yoktur
- **“Tesbih” ve “zikir”, cansız varlıkların bilinci değil, doğal yasalara uyma durumudur** - **Tesbih, Allah’ın bilgisinin ve kudretinin tezahürüdür**: Cansız varlıklar, kendi varlıklarıyla Allah’ın varlığını “gösterirler”
- **İbn Arabi’nin “şehadet” anlayışı**, cansız varlıkların varoluşsal bir “dil”i olduğunu ama bunun insan bilincinden farklı olduğunu söyler
- **Cansız varlıklar, bilinçli varlıklar değil, Allah’ın kudretinin ve ilminin “aynalı”dırlar.**

BÖLÜM V: RUH, BİLİNÇ VE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

---

13. RUH BİLİNCİN PARÇASI MIDIR, TAŞIYICISI MIDIR, KENDİSİ MİDİR?

13.1. Ruh ve Bilinç İlişkisinin Temel Soruları

İslam düşüncesinde ruh (روح) ve bilinç (şuûr) arasındaki ilişki, en derin felsefi sorulardan biridir. Bu soru üç alt soruya ayrılır:

1. Ruh, bilincin bir parçası mıdır?
2. Ruh, bilincin taşıyıcısı mıdır?
3. Ruh, bilincin kendisi midir?

13.2. İbn Sina'nın Görüşü: Ruh Bilincin Taşıyıcısıdır.

13.2.1. Ruh Cevherdir, Bilinç Fiildir

İbn Sina'ya göre:

- **Ruh, cevherdir (substance)**: Kendi başına var olan, maddi olmayan bir varlıktır
- **Bilinç (şuûr), fiildir (accident)**: Ruhun bir özelliği, bir arazıdır
- **Ruh, bilincin taşıyıcısıdır**: Bilinç, ruhun bir yetisi, bir kapasitesidir
- **Ruh olmadan bilinç olamaz**: Ama ruh, bilinçten ibaret değildir

> ***"Ruh, bedenin biçimi (form) değil, ayrı bir cevherdir. Ruhun yetileri (bilinç, akıl, duygu) ruhun arazılarıdır."***

13.2.2. Ruhun Yetileri (Kuvveler)

İbn Sina, ruhun yetilerini şöyle sınıflandırır:

Yeti	Arapça	Açıklama
Bitkisel güçler	Kuvâ-yı Nebâtiyye	Beslenme, büyüme, üreme
Duyusal güçler	Kuvâ-yı Hassese	Beş duyu, ortak duyu, hayal, vehm, hafıza
Hareket gücü	Kuvvetü'l-Mütekavvime	Kas hareketi, istemli hareket
Duygusal güç	Kuvvetü'l-Vâlime	Korku, öfke, sevinç, hüzün
Aklî güç	Kuvvetü'l-Nâtıka	Soyut düşünme, kavrama, kendini bilme

Bu yetilerin tümü, **ruhun özellikleridir (arazıları)**. Ruh, bu yetilerin taşıyıcısıdır.

13.3. Gazali'nin Görüşü: Ruh Bilincin Merkezidir

13.3.1. Ruh, Nefs ve Kalp

Gazali'ye göre:

- **Ruh**, ilahi üflemedir; hayat veren güçtür
- **Nefs**, ruhun bedenle etkileşim halindeki yönüdür
- **Kalp**, bilincin merkezidir; ruhun ve nefsin etkileşim alanıdır

Gazali, ruh, nefs ve bilinç arasındaki ilişkiyi şöyle tanımlar:

- **Ruh**, bilincin kaynağıdır (aslî kaynak)
- **Nefs**, bilincin taşıyıcısıdır (beden içindeki taşıyıcı)
- **Kalp**, bilincin merkezidir (fiillerin gerçekleştiği yer)
- **Bilinç**, ruhun beden içindeki tezahürüdür.

13.3.2. Gazali'nin Metaforu: Ruh, Işık; Bilinç, Aydınlık

Gazali, ruh ve bilinç ilişkisini şu metaforla açıklar:

- **Ruh, ışık kaynağıdır** (güneş)
- **Bilinç, aydınlıktır** (güneşin yaydığı ışık)
- **Beden, aydınlanan odadır**
- Işık kaynağı olmadan aydınlık olmaz; ama ışık kaynağı, aydınlıktan ibaret değildir.

13.4. Tasavvufta Ruh ve Bilinç

13.4.1. İbn Arabi: Ruh, Bilincin Özüdür

İbn Arabi'ye göre:

- **Ruh, varlığın özüdür** (cevher-i ezelî)
- **Bilinç, ruhun farkındalığıdır**
- Ruh, kendi varlığının farkında olduğunda bilinç ortaya çıkar
- **Ruh, bilincin kendisi değil, bilincin kökenidir.**

İbn Arabi'nin "ruhâniyyet" anlayışı:

- Her varlığın bir "ruhâniyyet"i (ruhsal boyutu) vardır
- Bu ruhâniyyet, varlığın bilincine karşılık gelir
- İnsan ruhâniyyeti, en yüksek ruhâniyyettir.

13.4.2. Mevlana: Ruh, Bilincin Sultanıdır

Mevlana'ya göre:

- **Ruh, bedenin sultanıdır**
- **Bilinç, sultanın hükümranlığıdır**
- Nefs, bedenin kölesi olduğunda bilinç zayıflar
- Ruh, bedenin sultanı olduğunda bilinç güçlenir.

13.5. Kelamcı Perspektif: Ruhun Mahiyeti Bilinmez

Kelam alimleri:

- Ruhun mahiyeti hakkında kesin bilgi olmadığını söylerler
- Ruh, Allah tarafından yaratılmış bir cevherdir
- Ruh, bilincin taşıyıcısıdır; ama ruhun kendisi bilincin ne parçası ne de kendisidir
- Ruh, bilincin **"kaynağı"** ve **"taşıyıcısı"**dır.

13.6. Karşılaştırmalı Analiz

Filozof	Ruh-Bilinç İlişkisi	Metafor
İbn Sina	Ruh, bilincin taşıyıcısıdır	Ruh = kaptan; bilinç = kap içindeki su
Gazali	Ruh, bilincin kaynağı ve kalp merkezidir	Ruh = güneş; bilinç = ışık
İbn Arabi	Ruh, bilincin kökeni ve özüdür	Ruh = deniz; bilinç = denizin dalgası
Mevlana	Ruh, bilincin sultanıdır	Ruh = sultan; bilinç = hükümranlık
Kelamcılar	Ruh, bilincin taşıyıcısıdır; mahiyeti bilinmez	Ruh = lamba; bilinç = lamba ışığı

13.7. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Ruh, bilincin parçası değildir**: Ruh, cevher; bilinç, arazidir (özelliktir)

- **Ruh, bilincin taşıyıcısıdır**: Bilinç, ruhun yetileri, kapasiteleridir
- **Ruh, bilincin kendisi değildir**: Ruh, bilincin kaynağıdır, kökenidir, özüdür; ama bilinçten ibaret değildir
- **Ruh, bilincin "sahibi" ve "merkezi"dir**: Bilinç, ruhun beden içindeki tezahürüdür
- **Ruh olmadan bilinç olamaz**: Ama ruh, bilinçten daha fazlasıdır.

---

14. DUYGULAR, ALGILAMA, ANLAMA FAALİYETLERİ BİLİNCİN BİR ÖZELLİĞİ MİDİR?

14.1. Bilincin Bileşenleri: İbn Sina'nın Analizi

14.1.1. Duygular (Hisler) ve Bilinç

İbn Sina'ya göre duygular (hisler), bilincin bir parçasıdır:

a) Duyular (Beş Duyu) - Görme, işitme, koklama, tatma, dokunma - Bu duyular, bilincin **"dışsal kapıları"**dır - Duyular olmadan dış dünya bilinemez - Ancak duyular tek başına bilinç değildir; bilincin **"girdileri"**dir

b) Duygusal Haller (Vâlimeler) - Korku, öfke, sevinç, hüzün, aşk, nefret - Bu duygular, bilincin **"renkleri"**dir - Duygular, bilincin içsel durumunu belirler - İbn Sina'ya göre duygular, **"ruhun hareketleridir"**

14.1.2. Algılama (İdrak) ve Bilinç

Algılama, bilincin merkezi faaliyetidir:

Algılama Türü	Arapça	Açıklama
Duyusal algı	Hiss-i Müşterek	Duyuların birleştirilmesi
İmgesel algı	Hayal	Algıların zihinsel temsilleri
Tahminsel algı	Vehm	Anlam çıkarma, sezgi
Belleksel algı	Hâfıza	Geçmiş algıların hatırlanması
Aklî algı	İdrak-ı Aklî	Soyut kavramları kavrama

İbn Sina'ya göre:

- **Algılama, bilincin "fiil"idir**: Bilinç, algıladığında fiil halindedir
- **Algılamama, bilincin "potansiyel" halidir**: Bilinç, algılamadığında uyku halindedir
- **Algılama, bilincin zorunlu özelliğidir**: Bilinçsiz algılama olamaz; algısız bilinç olamaz.

14.1.3. Anlama (Fehm) ve Bilinç

Anlama, bilincin en yüksek faaliyetidir:
- **Duyusal anlama**: Algılanan şeyin ne olduğunu bilme
- **İmgesel anlama**: Zihinsel imgeleri yorumlama
- **Tahminsel anlama**: Gelecekteki olayları öngörme
- **Aklî anlama**: Soyut kavramları kavrama, evrensel ilkeleri anlama

İbn Sina'ya göre anlama:
- **Bilinç, anlama faaliyetidir**: Bilinç olmadan anlama olmaz
- **Anlama, bilincin "nâtıka" (aklî) yetisidir**: Sadece insanda tam anlamıyla vardır
- **Hayvanlarda anlama yoktur**: Sadece "vehim" (tahmin) vardır.

14.2. Gazali'nin Görüşü: Bilinç, Duygu ve Algının Bütünleşmesi

Gazali'ye göre:
- **Bilinç, duygu, algı ve anlamanın bütünleşmesidir**
- Tek başına duygu bilinç değildir; tek başına algı bilinç değildir
- **Bilinç, bu üç faaliyetin "birlikte" gerçekleşmesidir**

Gazali'nin "kalp" merkezli modeli:
- Kalp, duyguların, algıların ve anlamaların buluştuğu yerdir
- Kalp temizse, bilinç doğru çalışır
- Kalp kirliyse, bilinç bozulur.

14.3. Tasavvufta Duygular, Algı ve Anlama

14.3.1. İbn Arabi: "Kalb" Merkezli Bilinç

İbn Arabi'ye göre:

- **Kalp (kalb), bilincin merkezidir**
- Kalp, hem duyguları hem algıları hem de anlamayı barındırır
- **“Kalbin aynaları”**: Kalp, Allah’ın isim ve sıfatlarını yansıtan aynalardır
- Duygular, algılar ve anlamalar, bu aynalardaki yansımalardır.

14.3.2. Mevlana: Aşk Bilinci

Mevlana’ya göre:
- **Aşk, bilincin en yüksek duygusudur**
- Aşk olmadan gerçek anlama olmaz
- **“Aşk ile mecnun olanın, algısı farklıdır”**
- Duygular, algılar ve anlamalar, aşkın etkisiyle dönüşür.

14.4. Duyguların Bilinç Düzeyine Göre Değişimi

Bilinç Düzeyi	Duygular	Algılama	Anlama
Nefs-i Emmâre	Şehvet, öfke, kıskançlık	Çarpık algılama	Yanlış anlama
Nefs-i Levvâme	Vicdan azabı, pişmanlık	Kısmen doğru algılama	Kısmen doğru anlama
Nefs-i Mutmainne	Huzur, tevekkül, şükür	Doğru algılama	Doğru anlama
Fenâ-Bekâ	Aşk, cezbe, vuslat	İlahi algılama	İlahi anlama

14.5. Sonuç

İslam düşüncesinde:
- **Duygular, bilincin özelliğidir**: Ama bilincin tek özelliği değildir
- **Algılama, bilincin zorunlu faaliyetidir**: Bilinç, algıladığında fiil halindedir

- **Anlama, bilincin en yüksek faaliyetidir**: Aklî anlama, sadece insanda tam anlamıyla vardır
- **Duygular, algılama ve anlama, bilincin birlikte çalışan bileşenleridir**
- **Bilinç, bu üç faaliyetin bütünleşmesidir**: Tek başına duygu bilinç değildir; tek başına algı bilinç değildir; tek başına anlama bilinç değildir
- **Bilinç, bu faaliyetlerin "sahibi" ve "birleştiricisi"dir.**

---

15. MÜKELLEFİYETİN OLMASI VEYA OLMAMASI BİLİNÇ İLE İLGİLİ MİDİR?

15.1. Mükellefiyet Kavramı

İslam hukukunda **mükellefiyet** (taklif/تكليف), bir varlığın emir ve yasaklara tabi tutulması, fiillerinden sorumlu tutulması demektir. Mükellefiyet, bilinçle doğrudan ilişkilidir.

15.2. Kur'an'da Mükellefiyet ve Bilinç

15.2.1. İnsanların Mükellefiyeti

> ***"Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyât, 51:56)***

Bu ayet, insanların ve cinlerin mükellef tutulduğunu gösterir. Mükellefiyetin temelinde:

- **Akıl (bilinç) sahibi olma**
- **İrade sahibi olma**
- **Doğru ve yanlışı ayırt etme yetisi**

15.2.2. Mükellefiyetin Şartları

İslam hukukunda mükellefiyetin şartları:

1. **Akıl (bilinç)**: Varlığın bilinçli olması
2. **Bulûğ (ergenlik)**: Fiziksel ve zihinsel olgunluğa erişme
3. **Hürriyet**: Özgür iradeye sahip olma

Bu şartların ilki ve en temeli **akıl (bilinç)**tir.

15.3. Bilinç ve Mükellefiyet İlişkisi

15.3.1. Bilinç Olmadan Mükellefiyet Olamaz

İslam düşüncesinde temel ilke:

- **Bilinç (akıl) olmadan mükellefiyet olamaz**
- Deli (aklını kaybetmiş) kişi, mükellef değildir
- Uyuyan kişi, uyku sırasında mükellef değildir (rüya fiillerinden sorumlu değildir)
- Çocuk (aklı henüz tam gelişmemiş), mükellef değildir

> ***"Allah, her nefsin gücü yettiği şeyden başkasını yüklenmez."***
> ***(Bakara, 2:286)***

15.3.2. Bilinç Düzeyine Göre Mükellefiyet

Bilinç Durumu	Mükellefiyet	Açıklama
Tam bilinç (aklî)	Tam mükellefiyet	Ergin, akıllı, hür insan
Kısmi bilinç	Kısmi mükellefiyet	Akıl zayıflığı, delilik
Bilinç yok	Mükellefiyet yok	Uyku, bayılma, delilik
Hayvani bilinç	Mükellefiyet yok	Hayvanlar
Bitkisel bilinç	Mükellefiyet yok	Bitkiler

15.4. Hayvanların Mükellefiyeti

15.4.1. Hayvanlar Mükellef Değildir

İslam hukukunda:

- Hayvanlar, mükellef değildir
- Hayvanların fiillerinden hesap sorulmaz
- Ancak hayvanlara eziyet eden insan sorumludur

Neden?

- Hayvanlarda **aklî bilinç** yoktur

- Hayvanlar, **doğru-yanlış** ayırt edemez
- Hayvanlar, **özgür irade** ile hareket etmezler (içgüdüseldir)

15.4.2. Hayvanların "Hesap Görmesi"

Bazı hadislerde hayvanların "birbirlerinden hesap göreceği" belirtilir:
- Bu, hayvanların mükellefiyeti değil, **adaletin gereğidir**
- Kıyamette her haksızlık giderilecektir
- Bu, hayvanların bilinçli olduğu anlamına gelmez.

15.5. Cinlerin Mükellefiyeti

Cinler, Kur'an'da açıkça mükellef tutulmuştur:

> ***"Cinlerden bir grup: 'Biz gerçekten harika bir Kur'an dinledik; hidayete çağırıyor, biz de ona iman ettik. Artık Rabbimizden hiçbir şeyi ortak koşmayacağız' dediler." (Cin, 72:1-2)***

Cinlerin mükellefiyetinin nedeni:
- **Akıl sahibi olmaları**
- **İrade sahibi olmaları**
- **Doğru ve yanlışı ayırt edebilmeleri**
- **Kur'an'ı anlayabilmeleri**

Bu, cinlerin **insan düzeyinde bilinç** sahibi olduğunu gösterir.

15.6. Meleklerin Mükellefiyeti

Meleklerin mükellefiyeti tartışmalıdır:
- **Eş'arî görüş**: Melekler, iradesizdir; sadece itaat ederler; mükellef değillerdir
- **Mâtürîdî görüş**: Meleklerin iradesi vardır; ama tam itaatkar oldukları için günah işlemezler
- **Felsefi görüş**: Melekler, akıl sahibidir; ama mükellefiyetleri insanlar ve cinlerden farklıdır

Meleklerin mükellefiyetinin tartışmalı olması, onların **bilinç durumunun** da tartışmalı olduğunu gösterir.

15.7. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Mükellefiyet, bilinçle doğrudan ilişkilidir**: Bilinç olmadan mükellefiyet olamaz
- **Akıl (bilinç), mükellefiyetin temel şartıdır**: Aklı olmayan, mükellef değildir
- **Bilinç düzeyi, mükellefiyet düzeyini belirler**: Tam bilinç = tam mükellefiyet; kısmi bilinç = kısmi mükellefiyet; bilinç yok = mükellefiyet yok
- **İnsan ve cinler, mükelleftir**: Çünkü aklî bilinç sahibidirler
- **Hayvanlar, mükellef değildir**: Çünkü aklî bilinç sahibi değillerdir
- **Meleklerin mükellefiyeti tartışmalıdır**: Çünkü bilinçlerinin doğası (iradeli/iradesiz) tartışmalıdır.

---

16. AKIL VE ZEKA BİLİNÇ İLE İLİŞKİLİ MİDİR?

16.1. Akıl (Aql) ve Bilinç (Şuûr) İlişkisi

16.1.1. İbn Sina: Akıl, Bilincin En Yüksek Yetisidir

İbn Sina'ya göre akıl ve bilinç arasındaki ilişki:

a) Akıl, Bilincin Bir Parçasıdır

- Bilinç (şuûr), genel farkındalık hâlidir
- Akıl (aql), bilincin **"nâtıka" (düşünen)** yetisidir
- Akıl, bilincin en yüksek, en insani parçasıdır
- Akıl olmadan, insani bilinç tamamlanmaz

b) Akıl Olmadan Bilinç Olabilir mi?

- İbn Sina'ya göre: **Evet, ama insani bilinç olmaz**
- Hayvanlar, akıl olmadan duyusal bilinç (hissî şuûr) sahibidirler
- İnsan, akıl olmadan "hayvani bilinç" düzeyine düşer (delilik, uyku, bayılma)
- **Ama insan için akıl, bilincin tanımlayıcı özelliğidir**

c) Akıl ve Bilinç Arasındaki Fark - **Bilinç (şuûr)**: Genel farkındalık, var olma hâli

- **Akıl (aql)**: Soyut düşünme, kavrama, analiz etme yetisi

- **Bilinç, aklın taşıyıcısıdır**: Akıl, bilinç içinde faaliyet gösterir
- **Akıl, bilincin "nâtıka" yüzüdür.**

16.1.2. Farabi'nin Akıl Hiyerarşisi ve Bilinç

Farabi (870-950), akıl kavramını hiyerarşik olarak ele alır ve bu hiyerarşi, bilincin hiyerarşisiyle örtüşür:

Akıl Türü	Bilinç Düzeyi	Açıklama
Akıl-ı Meşkûl	Potansiyel bilinç	Henüz aktive olmamış, uyku halindeki bilinç
Akıl-ı Bil-fiil	Fiili bilinç	Aktive olmuş, bilgi edinen bilinç
Akıl-ı Müstefâd	Kazanılmış bilinç	Deneyimle gelişmiş, olgun bilinç
Akıl-ı Faal	Evrensel bilinç	Evrensel bilgiye ulaşan, ilahi bilinçle bağlantılı bilinç

Farabi'ye göre:

- **Akıl, bilincin gelişimidir**: Bilinç, akıl aracılığıyla olgunlaşır
- **Akıl-ı Faal**, evrensel bilinç düzeyidir; bu düzeyde bireysel bilinç, evrensel bilinçle birleşir.

16.2. Zeka (Zekâ) ve Bilinç

16.2.1. Zeka Kavramı İslam Düşüncesinde

İslam düşüncesinde "zeka" (zekâ/ذكاء), modern anlamda **"intelligence"** kavramına karşılık gelir. Ancak İslam felsefesinde **zeka, akıl ile ilişkilidir:**

- **Zeka, aklın keskinliğidir**: Aklın hızlı ve doğru çalışması
- **Zeka, bilincin "keskinlik" derecesidir**: Bilinç, zeka sayesinde daha keskin, daha derin hale gelir
- **Zeka, doğuştan gelen bir kapasitedir**: Akıl, geliştirilebilir; zeka, aklın potansiyelidir.

16.2.2. Zeka ve Bilinç İlişkisi

Zeka Düzeyi	Bilinç Durumu	Örnek
Yüksek zeka	Keskin, derin, hızlı bilinç	Büyük alimler, peygamberler
Orta zeka	Normal bilinç	Sıradan insanlar
Düşük zeka	Yavaş, sınırlı bilinç	Zihinsel engelli bireyler
Zeka yok	Bilinç yok veya çok sınırlı	Ağır zihinsel engellilik

16.2.3. İbn Sina: Zeka, Aklın Potansiyelidir

İbn Sina'ya göre:

- **Zeka, aklın doğuştan gelen potansiyelidir**
- **Akıl, zekanın fiilleşmesidir**
- **Bilinç, aklın faaliyetidir**
- Dolayısıyla:

Zeka → **Akıl** → **Bilinç** zinciri vardır.

16.3. Akıl, Zeka ve Bilinç Arasındaki Hiyerarşi

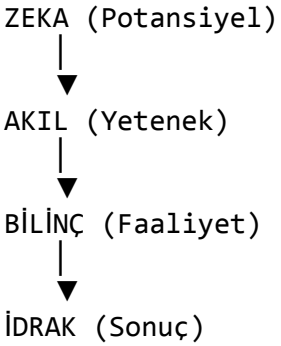

- **Zeka**: Doğuştan gelen potansiyel, kapasite
- **Akıl**: Zekanın fiilleşmesi, yetenek haline gelmesi
- **Bilinç**: Aklın faaliyet göstermesi, farkındalık hâli
- **İdrak**: Bilincin sonucu, anlama, kavrama

16.4. Gazali'nin Görüşü: Akıl, Bilincin Aynasıdır

Gazali'ye göre:

- **Akıl, aynaya benzer**: Dış dünyayı yansıtır
- **Zeka, aynanın parlaklığıdır**: Parlak ayna, net yansıtır; mat ayna, bulanık yansıtır
- **Bilinç, aynadaki yansımanın farkındalığıdır**: Ayna yansıtır ama bilinç, o yansımayı "görür"
- **Akıl ve zeka, bilincin araçlarıdır**: Bilinç, akıl ve zeka aracılığıyla dünyayı anlar.

16.5. Tasavvufta Akıl, Zeka ve Bilinç

16.5.1. İbn Arabi: Akıl, Bilincin Sınırıdır

İbn Arabi'ye göre:

- **Akıl, bilincin "sınırı"dır**: Akıl, insanı bazı şeylere ulaştırır, bazı şeylerden uzaklaştırır
- **Zeka, aklın "keskinliği"dir**: Keskin akıl, bilincin sınırlarını genişletir
- **Ama akıl ve zeka, "ilahi bilinç"e ulaştırmaz**: İlahi bilinç, akıl ve zekanın ötesindedir
- **"Akıl, denizin kıyısındadır; aşk, denizin derinlikleridir"**

16.5.2. Mevlana: Akıl ve Zeka, Aşkın Gölgesidir

Mevlana'ya göre:

- **Akıl ve zeka, aşkın (ilahi bilincin) gölgesidir**
- **Gerçek bilinç, aşk bilincidir**: Akıl ve zeka, bu bilince ulaştıran araçlardır
- **"Akıl, mumdur; aşk, güneştir"**: Mum, güneşi gösterir ama güneş değildir.

16.6. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Akıl, bilincin en yüksek yetisidir**: Bilinç, akıl aracılığıyla insani hale gelir
- **Zeka, aklın potansiyelidir**: Zeka, bilincin keskinliğini ve derinliğini belirler
- **Akıl ve zeka, bilincin araçlarıdır**: Bilinç, bu araçlar aracılığıyla dünyayı anlar
- **Akıl olmadan bilinç olabilir**: Ama bu, "hayvani bilinç" düzeyindedir

- **Akıl ve zeka, ilahi bilincin ötesine geçemez**: Tasavvufta gerçek bilinç, aşk ve ilahi birlikte gerçekleşir
- **Akıl, zeka ve bilinç, hiyerarşik bir yapıya sahiptir**:

Zeka (potansiyel) → Akıl (yetenek) → Bilinç (faaliyet) → İdrak (sonuç)

---

17. YARATANI BİLMEMEK BİLİNÇ OLMAMASI MIDIR? BİLİNÇ ZAAFİYETİ MİDİR?

17.1. Yaratanı Bilmenin Yeri: İslam Düşüncesinde Temel Soru

17.1.1. Fitrat (Doğal Yapı) ve Yaratanı Bilme

İslam düşüncesinde, her insanın doğası (fitrat) üzerinde Allah'ın bilgisi vardır:

> ***"Sen yüz çevirdiğin zaman onlar: 'Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir, ortağı yoktur, mülk O'nundur, hamd O'na aittir, O her şeye kadirdir' derler." (İsra, 17:111)***
>
> ***"Allah'ı bırakıp da taptıklarınız sizi yönetmiyorlar, kendilerini de koruyamıyorlar." (Araf, 7:197)***

Hadis-i şerif: >

"Her çocuk, İslam fıtratı üzere doğar." (Buhari, Müslim)

Bu, İslam düşüncesinde **"yaratanı bilmemek"** konusunu karmaşıklaştırır:

- **Her insan, fıtraten Allah'ı bilir**: Ama bu bilgi, bilinç düzeyinde olmayabilir
- **Bilinç, bu fıtrî bilgiyi "farkındalık" haline getirmektir**
- **Yaratanı bilmemek, fıtrî bilginin bilinç düzeyine çıkmamasıdır.**

17.2. Yaratanı Bilmemek: Bilinç Olmaması mı?

17.2.1. İbn Sina'nın Görüşü: Yaratanı Bilmemek, Bilinç Zaafiyetidir.

İbn Sina'ya göre:

- **İnsan, doğası gereği Allah'ı bilme eğilimindedir**
- **Aklı tam olan insan, Allah'ı bilir**: Çünkü akıl, evrensel nedenleri kavrar

- **Yaratanı bilmemek, aklın (bilincin) zaafiyetidir**: Aklın tam olarak çalışmaması, bilincin kirliliği
- **Deli (aklını kaybetmiş) kişi, yaratanı bilemez**: Ama bu, bilinç olmaması değil, bilinç zaafiyetidir

> ***"Aklı tam olan, evrenin düzenini görüp Yaratıcı'yı bilir. Aklı zaafa uğrayan, bu düzeni göremez."***

17.2.2. Gazali'nin Görüşü: Yaratanı Bilmemek, Kalp Körüdür

Gazali'ye göre:
- **Yaratanı bilmemek, "kalp körüğü"dür**: Kalp, Allah'ı göremez hale gelmiştir
- **Bu körük, bilinç olmaması değil, bilincin "kapatılması"dır**
- **Nefs-i emmâre, kalbi örter**: Kalp örtülünce, Allah bilgisi ulaşmaz
- **Yaratanı bilmemek, bilincin "karanlık" halidir.**

Gazali'nin metaforu:
- **Bilinç, aynadır**: Ayna kirliyse, Yaratıcı'yı yansıtamaz
- **Yaratanı bilmemek, aynanın kirlenmesidir**: Ayna hâlâ aynadır; ama kirli olduğu için yansıtamaz.

17.2.3. İbn Arabi'nin Görüşü: Yaratanı Bilmemek, "Gaflet"tir

İbn Arabi'ye göre:
- **Her varlık, aslında Allah'ı bilir**: Çünkü her varlık, Allah'ın varlığından pay alır
- **Yaratanı bilmemek, "gaflet" (unutma) halidir**: Bilinç, kendi kökenini unutmuştur
- **Bu unutma, bilinç olmaması değil, bilincin "uykusu"dur**
- **"Uyanmak" (yâkaza), bilincin kendi kökenini hatırlamasıdır.**

17.3. Cahiliye Dönemi ve Yaratanı Bilmemek

İslam tarihinde Cahiliye dönemi (İslam öncesi Araplar):
- Cahiliye Arapları, Allah'ı biliyorlardı ama putlara tapıyorlardı
- **Yaratanı "bilmiyorlardı" değil, "bilmek istemiyorlardı"**

- Bu, bilinç olmaması değil, **bilincin "çarpıtılması"**dır

> ***"Eğer onlara: 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorarsan, elbette 'Allah' derler." (Ankebut, 29:61)***

Bu ayet, cahiliye Araplarının bile **fıtraten Allah'ı bildiğini** gösterir.

17.4. Bilinç Zaafiyeti mi, Bilinç Olmaması mı?

17.4.1. Dereceli Bilinç Modeli

İslam düşüncesinde yaratanı bilme, bilincin bir derecesidir:

Düzey	Yaratanı Bilme	Bilinç Durumu
Mutlak bilinç	Mutlak bilme	Allah'ın bilgisi
Tam bilinç	Tam bilme	Peygamberler, veliler
Kısmi bilinç	Kısmi bilme	Müminler
Zaif bilinç	Zayıf bilme	Günahkarlar
Gaflet	Unutma	Cahiller, gafiller
Küfür	İnkâr	Bilinçli inkârcılar

17.4.2. Bilinç Zaafiyeti

Yaratanı bilmemek, çoğu durumda bilinç zaafiyetidir:

- **Gaflet**: Bilinç, kendi kökenini unutmuştur
- **Körük**: Bilinç, kendi fıtrî bilgisini göremez hale gelmiştir
- **Kirlenme**: Bilinç, nefs-i emmârenin etkisiyle kirlenmiştir
- **Örtülme**: Bilinç, perdeyle örtülmüştür.

17.4.3. Bilinç Olmaması

Yaratanı bilmemek, nadiren bilinç olmamasıdır:

- **Ağır delilik**: Aklın tamamen kaybolması
- **Bebeklik**: Bilincin henüz gelişmemiş olması
- **Uyku/Bayılma**: Bilincin geçici olarak kapanması

17.5. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Yaratanı bilmemek, genellikle bilinç zaafiyetidir**: Bilinç vardır ama kirlenmiş, örtülü, gaflet halindedir
- **Yaratanı bilmemek, nadiren bilinç olmamasıdır**: Sadece ağır delilik, bebeklik gibi durumlarda
- **Her insan, fıtraten Allah'ı bilir**: Bu bilgi, bilinç düzeyine çıkmamış olabilir
- **Bilinç, fıtrî bilgiyi "farkındalık" haline getirmektir**
- **Yaratanı bilmemek, bilincin "karanlık" halidir**: Ama karanlık, ışığın olmaması değil, ışığın görülmemesidir
- **"Kendini bilen Rabbini bilir"**: Kendini bilme, bilincin temelidir; kendini bilmeyen, Yaratıcı'yı da bilemez.

BÖLÜM VI: BİLİNÇLER ARASI İLİŞKİLER VE GELİŞİM

---

18. BİLİNÇLER ARASI İLETİŞİM VE ETKİLEŞİM VAR MIDIR? (MADDİ İLETİŞİM DEĞİL)

18.1. Bilinçler Arası İletişim: İslam Düşüncesinde Temel Soru

İslam düşüncesinde bilinçler arası iletişim, **maddi olmayan** (telepatik, ruhsal, manevi) iletişim olarak ele alınır. Bu iletişim, Kur'an, hadis, felsefe ve tasavvuf kaynaklarında farklı boyutlarda incelenmiştir.

18.2. Kur'an'da Bilinçler Arası İletişim

18.2.1. Rüya Yoluyla İletişim

Kur'an'da rüya, bilinçler arası iletişimin önemli bir aracıdır:

> ***"Hani İbrahim'i, Rabbi bazı kelimelerle imtihan etmiş, onlar da tamamlamıştı. İbrahim: 'Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilteceğini göster' demişti. Allah: 'İman etmedin mi?' demişti. İbrahim: 'Evet ettim; ama kalbim tatmin olsun istiyorum' demişti." (Bakara, 2:260)***

Rüya yoluyla iletişim:

- **Peygamberlerin rüyaları**: Allah, peygamberlere rüya yoluyla vahiy verir
- **Sıradan insanların rüyaları**: Rüyalar, bilinçler arası iletişim kanalı olabilir
- **Rüya, bilincin "mânâvi" düzlemidir**: Maddi beden uyurken, ruh bilinçler arası iletişim kurabilir.

18.2.2. Vahiy Yoluyla İletişim

Vahiy, en yüksek bilinçler arası iletişimdir:

- **Allah → Peygamber**: İlahi bilinç, insan bilincine doğrudan iletişim kurar
- **Melek → Peygamber**: Meleki bilinç, insan bilincine iletişim kurar
- **Vahiy, maddi olmayan bir iletişimdir**: Ses, görüntü, kelime — ama maddi değil, mânâvi

> ***"O (Allah), kuluna (Muhammed'e) vahyetmek için, kendisinin vahyettiği şeyi indirdi." (Şuara, 26:192-194)***

18.2.3. Ölülerle İletişim

Kur'an'da ölülerle iletişim konusunda farklı ayetler vardır:

> ***"Siz onlara (müşriklere) sesleneseniz de, duymazlar; siz onlara seslenmeseniz de, duymazlar." (Araf, 7:198)***

> ***"Allah, ölüleri diriltir ve ölüleri işitir." (En'am, 6:36)***

Bu ayetlerin yorumu:

- **Ölüler, dünya bilincine sahip değildir**: Dünyadaki bilinçlerle iletişim kuramazlar
- **Ama ölüler, kendi bilinç düzeylerinde varlıklarını sürdürürler**: Kabir hayatında bilinçleri vardır
- **Ölülerle iletişim, doğrudan değil, dolaylıdır**: Dua, beddua gibi

18.3. Hadislerde Bilinçler Arası İletişim

18.3.1. Telepati (Tevahhüm)

Hadislerde bilinçler arası iletişim örnekleri:

- **Peygamber Efendimiz (s.a.v.)**, bazı sahabilerin düşüncelerini biliyordu
- **Hz. Ebubekir**, Peygamber Efendimiz'in düşüncelerini anlıyordu
- Bu, **"tevahhüm"** (telepati) olarak yorumlanabilir.

18.3.2. Rüya Yoluyla İletişim

Hadislerde rüya yoluyla bilinçler arası iletişim:

- **Sahabelerin rüyaları**: Peygamber Efendimiz, sahabilerin rüyalarını yorumluyordu
- **Rüya, bilinçler arası bir "köprü"dür**: Maddi beden uyurken, ruhlar iletişim kurabilir.

18.4. İslam Felsefesinde Bilinçler Arası İletişim

18.4.1. İbn Sina: Ruhlar Arası İletişim

İbn Sina'ya göre:

- **Ruhlar, maddi olmadıkları için maddi araçlara ihtiyaç duymadan iletişim kurabilirler** - **Rüya, ruhların iletişim düzlemidir**
- **Akl-ı Faal, tüm ruhların ortak bilgi kaynağıdır**: Ruhlar, Akıl-ı Faal aracılığıyla dolaylı iletişim kurabilirler
- **Ama İbn Sina, ruhlar arası doğrudan iletişimi kesin olarak kabul etmez**: Bunu "mümkün" ama "ispatlanmamış" görür.

18.4.2. İbn Rüşd: Ruhlar Arası İletişim Yoktur

İbn Rüşd'e göre:

- **Ruhlar, bireyseldir ve birbirleriyle doğrudan iletişim kuramazlar**
- **İletişim, maddi araçlarla (dil, işaret) gerçekleşir**
- **Rüyalar, ruhun kendi iç faaliyetleridir**: Başka ruhlarla iletişim değil

18.5. Tasavvufta Bilinçler Arası İletişim

18.5.1. İbn Arabi: “Vahdet-i Vücûd” ve İletişim

İbn Arabi’ye göre:

- **Tüm bilinçler, aslında tek bir bilincin (ilahi bilincin) yansımalarıdır**
- **Bu yüzden bilinçler arası iletişim, aslında “tek bilincin kendi içinde iletişimidir”**
- **“İnsan, küçük âlemdir”**: İnsanın bilinci, evrendeki tüm bilinçleri içinde barındırır
- **Bu yüzden bilinçler arası iletişim, aslında “kendi içine yolculuktur”**

18.5.2. Mevlana: Aşk Yoluyla İletişim

Mevlana’ya göre:

- **Aşk, bilinçler arası iletişimin en güçlü aracıdır**
- **“Aşk ile yananlar, birbirlerinin kalplerini okurlar”**
- **Aşk, maddi olmayan bir iletişimdir**: Kalpler, aşk yoluyla birleşir.

18.5.3. Hacı Bektaş Veli: “Gönülden Gönüle”

Hacı Bektaş Veli’ye göre:

- **“Gönülden gönüle giden yol, maddi yollardan kısadır”**
- **Bilinçler arası iletişim, “gönül dili” ile gerçekleşir**
- **Bu dil, sözden, yazıdan, işaretten üstündür.**

18.6. İletişim Türleri ve Bilinç Düzeyleri

İletişim Türü	Bilinç Düzeyi	Açıklama
Vahiy	İlahi → İnsani	En yüksek iletişim, doğrudan ilahi bilinç
Rüya	Ruh → Ruh	Uyku halindeki bilinçler arası iletişim

İletişim Türü	Bilinç Düzeyi	Açıklama
Tevahhüm (Telepati)	İnsan → İnsan	Maddi olmayan düşünce aktarımı
Aşk (İşk)	Kalp → Kalp	Manevi birliktelik, gönül dili
İlham	İlahi → İnsan	Dolaylı ilahi iletişim, sanat, bilim
Dil/Söz	İnsan → İnsan	Maddi iletişim (bu raporun kapsamı dışında)

18.7. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Bilinçler arası maddi olmayan iletişim mümkündür**
- **Bu iletişim, farklı düzeylerde gerçekleşir**: Vahiy (ilahi), rüya (ruhsal), telepati (insani), aşk (kalbî)
- **Tasavvufta bilinçler arası iletişim, "vahdet-i vücûd" perspektifinde tek bilincin iç iletişimidir**
- **Felsefede bu iletişim tartışmalıdır**: İbn Sina mümkün görür, İbn Rüşd reddeder
- **Kur'an ve hadisler, rüya ve vahiy yoluyla bilinçler arası iletişimi doğrular**
- **Aşk ve gönül dili, tasavvufta bilinçler arası iletişimin en derin aracıdır.**

---

19. ÖLÜMDEN SONRA RUH BİR TAŞIYICI/BARINIRICI FORMA İHTİYAÇ DUYAR MI?

19.1. Ölümden Sonra Ruhun Durumu: İslam Felsefesinde Temel Soru

19.1.1. İbn Sina: Ruh, Beden-i Misale İhtiyaç Duyar

İbn Sina'ya göre:

- **Ruh, bedenden ayrıldıktan sonra bağımsız varlığını sürdürür**
- **Ama ruh, fiillerini gerçekleştirmek için bir "araç"a ihtiyaç duyar**
- **Bu araç, "beden-i misal"dir (mânâvi beden)**

- **Beden-i misal, ruhun kendi fiillerinin ürünüdür**: İyi fiiller, güzel beden-i misal; kötü fiiller, çirkin beden-i misal

> ***"Ruh, beden-i misal ile kabir hayatını yaşar. Beden-i misal, ruhun kendi fiillerinin suretidir."***

19.1.2. Gazali: Ruh, Beden-i Misale Bürünür

Gazali'ye göre:

- **Ölümden sonra ruh, beden-i misale bürünür**
- **Bu beden, maddi değil, mânâvidir**
- **Ruh, bu beden içinde kabir hayatını yaşar**
- **Kıyamette, bu beden-i misal, maddi bedenle birleşir.**

19.2. Beden-i Misal (Mânâvi Beden) Kavramı

19.2.1. Beden-i Misal Nedir?

Beden-i misal, İslam felsefesinde önemli bir kavramdır:

- **Maddi olmayan bir beden türüdür**
- **Ruhun, maddi bedenden ayrıldıktan sonra taşındığı bir "forma"dır**
- **Ruhun fiillerini gerçekleştirmesine olanak tanır**
- **Ruhun kendi fiillerinin bir "yansıması"dır.**

19.2.2. Beden-i Misalın Özellikleri

Özellik	Açıklama
Maddi değil	Fiziksel madde içermez
Mânâvi	Ruhun fiillerinin suretidir
Kişiye özgü	Her ruhun kendi beden-i misali vardır
Fiillerin ürünü	İyi fiiller güzel, kötü fiiller çirkin beden-i misal oluşturur
Geçicidir	Kıyamette maddi bedenle birleşir

19.3. Kabir Hayatı ve Beden-i Misal

19.3.1. Kabir Hayatı

İslam inancında kabir hayatı:

- **Ölümden sonra kıyamete kadar geçen süre**
- **Ruh, beden-i misal ile kabirde varlığını sürdürür**
- **Kabirde sorgu (sual) vardır**: Münker ve Nekir melekleri sorular sorar
- **Kabirde azap veya nimet vardır**: Fiillerin karşılığı

19.3.2. Beden-i Misalın Kabirdeki İşlevi

Beden-i misal, kabirde şu işlevleri görür:

- **Ruhun algılamasını sağlar**: Ruh, beden-i misal aracılığıyla görür, duyar, hisseder
- **Ruhun hareketini sağlar**: Ruh, beden-i misal aracılığıyla hareket eder
- **Ruhun duygularını yaşatır**: Azap veya nimet, beden-i misal aracılığıyla hissedilir

19.4. Kıyamette Beden-i Misal ve Maddi Beden

19.4.1. Kıyamet ve Diriliş

Kıyamette:

- **Ruh, beden-i misal ile birlikte dirilir**
- **Maddi beden, topraktan yeniden oluşturulur**
- **Ruh, maddi bedene döner**
- **Beden-i misal, maddi bedenle birleşir veya onun içinde kalır.**

19.4.2. Cennet ve Cehennem Bedenleri

Ahirette:

- **Cennetliklerin bedenleri, güzel ve sağlıklıdır**
- **Cehennemliklerin bedenleri, çirkin ve acı vericidir**
- **Bu bedenler, maddi bedenlerdir ama dünya bedeninden farklıdır**
- **Bu bedenler, acı çekmez, hastalanmaz, ölmez**

19.5. Tasavvufta Beden-i Misal ve Ruh

19.5.1. İbn Arabi: Ruh, Kendi Suretinde Beden-i Misal Taşır

İbn Arabi'ye göre:

- **Ruh, kendi fiillerinin suretini taşır**
- **Bu suret, beden-i misaldir**
- **Ruh, bu suret içinde "kendi kendisiyle" yüzleşir**
- **Kabir, ruhun "kendini gördüğü" aynadır.**

19.5.2. Mevlana: Ölüm, Ruhun "Zindan"dan Kurtuluşu

Mevlana'ya göre:

- **Ölüm, ruhun maddi beden zindanından kurtuluşudur**
- **Ama ruh, tamamen "bedensiz" değildir**: Beden-i misal, ruhun yeni "elbisesidir"
- **Bu elbise, ruhun kendi fiillerinin dokumasıdır**
- **"Ölüm, düğün gecesidir ruh için"**

19.6. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Ölümden sonra ruh, bir taşıyıcı/barınırıcı forma ihtiyaç duyar**: Bu forma "beden-i misal" denir
- **Beden-i misal, maddi değil, mânâvidir**: Ruhun fiillerinin suretidir
- **Ruh, beden-i misal olmadan fiillerini gerçekleştiremez**: Algılayamaz, hareket edemez, duygularını yaşayamaz
- **Beden-i misal, ruhun kendi fiillerinin ürünüdür**: İyi fiiller güzel, kötü fiiller çirkin beden-i misal oluşturur
- **Kıyamette beden-i misal, maddi bedenle birleşir** - **Ahirette ruh, yeni bir beden (cennet veya cehennem bedeni) taşır**
- **Ruh, asla tamamen "bedensiz" değildir**: Her zaman bir "forma" ihtiyaç duyar

---

20. RUHUN OLGUNLAŞMASI, HAMLAŞMASI VE ÖLÜMSÜZLÜK ÖZELLİKLERİ

20.1. Ruhun Olgunlaşması: İslam Felsefesinde Gelişim

20.1.1. Nefs Terbiyesi ve Ruhun Olgunlaşması

İslam düşüncesinde ruh (nefs), terbiye edilerek olgunlaşır:

a) Nefs-i Emmâreden Nefs-i Mutmainneye - Ruh, başlangıçta “kötülüğü emreden” (emmâre) halindedir - Terbiye ve mücadele ile “kendini kınayan” (levvâme) hale gelir - Sonunda “huzura ermiş” (mutmainne) hale ulaşır

b) Olgunlaşmanın İşaretleri

Aşama	Özellikler	Gelişen Özellikler	Zayıflayan Özellikler
Emmâre	Şehvet, öfke, kıskançlık	-	-
Levvâme	Vicdan, pişmanlık, mücadele	Öz-sorgulama, irade	Aşırı şehvet, aşırı öfke
Mutmainne	Huzur, tevekkül, şükür	Sabır, hoşgörü, sevgi	Korku, endişe, tamah
Kâmile	Kamil insan, veli	İlham, sezgi, aşk	Ego, benlik, dünya bağlılığı

20.1.2. İbn Sina: Ruhun Olgunlaşması Akıl Yoluyladır

İbn Sina’ya göre:

- **Ruh, akıl yoluyla olgunlaşır**
- **Akıl-ı meşkûl (potansiyel akıl) → Akıl-ı bil-fiil (fiili akıl) → Akıl-ı faal (etkin akıl)**
- **Her aşamada ruh, daha evrensel bilgiye ulaşır**

- **Ruhun olgunlaşması, bilincin derinleşmesidir.**

20.2. Ruhun Hamlaşması (Zayıflaması)

20.2.1. Ruh Nasıl Hamlaşır?

İslam düşüncesinde ruh, bazı durumlarda hamlaşabilir (zayıflayabilir):

a) Günahlar ve Ruhun Zayıflaması

- Günahlar, ruhu kirletir ve zayıflatır
- ***"Küçük günahlar, kalbin üzerine kara bir leke bırakır"*** *(Hadis)*
- Günahlar biriktikçe ruh, kendi fıtrî bilgisinden uzaklaşır.

b) Nefsi Arzuların Hakimiyeti

- Nefs-i emmârenin hakimiyeti, ruhun zayıflamasına neden olur
- Ruh, bedensel arzuların esiri olursa hamlaşır
- ***"Nefs, köleliktir; ruh, hürriyettir" (Mevlana)***

c) Bilgi ve İbadet Eksikliği

- İlimden uzak kalmak, ruhun zayıflamasına neden olur
- İbadet eksikliği, ruhun beslenmemesine neden olur
- ***"Ruh, ilim ve ibadetle beslenir" (Gazali)***

20.2.2. Hamlaşmanın İşaretleri

Ruhun hamlaşmasının işaretleri:

- **Karanlık kalp**: Allah'ı hatırlamama, gaflet
- **Sert kalp**: Merhametsizlik, duygusuzluk
- **Kör kalp**: Hakikatleri görmeme
- **Kulakları sağır kalp**: Nasihatleri duymama
- **Aklın zayıflaması**: Düşünme gücünün azalması

20.3. Ruhun Ölümsüzlüğü ve Özellikleri

20.3.1. Ruh Ölümsüzdür

İslam düşüncesinde ruh ölümsüzdür:

- **Ruh, maddi olmayan bir cevherdir**: Maddi varlıklar yıpranır, manevi varlıklar yıpranmaz
- **Ruh, Allah'ın üflemesidir**: İlahi üfleme, yıpranmaz
- **Kur'an'da ruhun ölümü geçmez**: Ruh, ölümden sonra da varlığını sürdürür.

20.3.2. Ölümsüzlüğün Özellikleri

Ruhun ölümsüzlüğü, şu özellikleri beraberinde getirir:

Özellik	Açıklama
Yıpranmaz	Maddi beden gibi eskimez, çürümez
Bozulmaz	Maddi hastalıklardan etkilenmez
Gelişir	Olgunlaşmaya devam eder
Değişmez (mahiyet)	Ruhun özü değişmez; ama fiilleri değişir
Sorumluluk taşır	Ölümden sonra da hesap verir
Bilinçli kalır	Ölümden sonra da bilinci devam eder

20.3.3. Ölümsüzlük = Durağanlık mı?

İslam düşüncesinde ölümsüzlük, durağanlık anlamına gelmez:
- **Ruh, ölümden sonra da gelişir**: Cennetteki bilgi ve deneyimlerle olgunlaşır
- **Ama bu gelişim, maddi dünyadaki gibi değildir**: Cennetteki gelişim, "huzur" ve "mutluluk" yönündedir
- **Cehennemdeki ruh**, azapla "geriler" ama bu da bir "gelişim"dir (hatalarının farkına varma)

20.4. Ruhun Ölümsüzlüğü ve "Salınan" Özellikleri

20.4.1. İlerleyen Özellikler

Ölümden sonra ruhun ilerleyen özellikleri:

- **Bilgi**: Cennetteki ruh, daha fazla ilahi bilgiye ulaşır
- **Aşk**: Cennetteki ruh, ilahi aşkla daha çok dolup taşar
- **Huzur**: Cennetteki ruh, daha derin bir huzura ulaşır
- **Güzellik**: Cennetteki ruh, daha güzel bir beden-i misal taşır.

20.4.2. Gerileyen Özellikler

Ölümden sonra ruhun gerileyen özellikleri (cehennem açısından):
- **Umut**: Cehennemdeki ruh, umutsuzluğa düşer
- **Huzur**: Cehennemdeki ruh, huzursuzluk içindedir
- **Güzellik**: Cehennemdeki ruh, çirkin bir beden-i misal taşır
- **Aşk**: Cehennemdeki ruh, ilahi aşktan uzaklaşır.

20.4.3. Etkilenmeyen Özellikler

Ölümsüzlük sürecinde etkilenmeyen özellikler:
- **Ruhun özü (mahiyeti)**: Ruh, ne cennette ne cehennemde “başka bir şey” olmaz
- **Ruhun sorumluluğu**: Ruh, her zaman fiillerinden sorumludur
- **Ruhun bilinci**: Ruh, her zaman bilinçlidir (uyku, bayılma yoktur)
- **Ruhun özgürlüğü**: Ruh, her zaman irade sahibidir (cennette ve cehennemde)

20.5. Sonuç

İslam düşüncesinde:
- **Ruh, olgunlaşabilir**: Terbiye, ilim, ibadet ve mücadele yoluyla
- **Ruh, hamlaşabilir**: Günah, nefs-i emmâre, gaflet yoluyla
- **Ruh ölümsüzdür**: Yıpranmaz, çürümez, bozulmaz
- **Ölümsüzlük, durağanlık değildir**: Ruh, ölümden sonra da gelişir veya geriler
- **Cennetteki ruh, ilerler**: Bilgi, aşk, huzur yönünde
- **Cehennemdeki ruh, geriler**: Umut, huzur, güzellik yönünden
- **Ruhun özü (mahiyeti) değişmez**: Ruh, her zaman ruh olarak kalır
- **Ruhun sorumluluğu, bilinci ve özgürlüğü ölümsüzlük sürecinde devam eder.**

21. BİLİNÇLERİN İFADE DİLLERİ AYNI MIDIR, FARKLI MIDIR?

21.1. Bilinçlerin Dilleri: İslam Düşüncesinde Temel Soru

İslam düşüncesinde farklı varlıkların bilinçleri, farklı "dillerle" ifade edilir. Bu diller, maddi (ses, yazı) veya maddi olmayan (ruhsal, manevi) olabilir.

21.2. İnsanların Dili

21.2.1. İnsan Dillerinin Çeşitliliği

Kur'an'da insan dillerinin çeşitliliği belirtilir:

> ***"Sizin içinizden öyleleri vardır ki, onların sözüne dalarsınız." (Lokman, 31:6)***

> ***"Allah, sizden iman edip salih amel işleyenlere, onlardan öncekileri nasıl halife kıldıysa, onları da yeryüzünde halife kılacağını, onların dinlerini, kendileri için seçip beğendiği din olarak, onların korkularını güvenliğe çevireceğini vaad etmiştir." (Nur, 24:55)***

İnsan dilleri:

- **Maddi diller**: Ses, yazı, işaret
- **Duygusal dil**: Yüz ifadeleri, beden dili, ağlama, gülmek
- **Ruhsal dil**: Telepati, sezgi, rüya
- **Manevi dil**: İbadet, dua, zikir, aşk

21.3. Meleklerin Dili

21.3.1. Meleklerin Dili İnsan Dilinden Farklıdır

Kur'an'da meleklerin dili belirtilir:

> ***"Melekler ve ruh, O'na (Allah'a) yükselir." (Mearic, 70:4)***

Meleklerin dili:

- **Maddi değildir**: Ses yoktur, ama "teşbih" vardır
- **İlahi dile yakındır**: Melekler, Allah'ın emirlerini doğrudan anlarlar
- **İnsan diliyle karşılaştırılamaz**: İnsan dili, melek dilinin çok altındadır

- **Tesbih dili**: Melekler, sürekli tesbih ederler; bu onların “dilidir”

21.4. Cinlerin Dili

21.4.1. Cinlerin Dili İnsan Diline Benzer

Kur’an’da cinlerin dili belirtilir:

> ***“Cinlerden bir grup: ‘Biz gerçekten harika bir Kur’an dinledik; hidayete çağırıyor, biz de ona iman ettik’ dediler.” (Cin, 72:1-2)***

Cinlerin dili:

- **İnsan diline benzer**: Cinler, insan dillerini anlayabilirler
- **Ama kendi dilleri de vardır**: İnsanların duyamadığı frekanslarda iletişim kurabilirler
- **Kur’an’ı anlayabilirler**: Bu, cinlerin akli bilinç sahibi olduğunu gösterir.

21.5. Hayvanların Dili

21.5.1. Hayvanların Dili İnsan Dilinden Farklıdır

Kur’an’da hayvanların dili belirtilir:

> ***“Kuşlar topluluğunu da Süleyman’a musahhar kıldık.” (Neml, 27:16)***
>
> ***“Köpekler de onların önünde geri geri gidiyorlardı.” (Kahf, 18:18)***

Hayvanların dili:

- **İnsan dili değildir**: Hayvanlar, insan gibi konuşamazlar
- **Ama bir iletişimleri vardır**: Sesler, kokular, hareketler, renkler
- **İbn Sina’ya göre hayvanların “dili” yoktur**: Sadece “içgüdüsel tepkileri” vardır
- **Gazali’ye göre hayvanlarda “ilham dili” vardır**: İlahi telkinle iletişim kurabilirler.

21.6. Bitkilerin ve Cansız Varlıkların Dili

21.6.1. Bitkilerin Dili

Bitkilerin dili:

- **İnsan dili değildir**: Bitkiler konuşamaz
- **Ama "kimyasal dil" vardır**: Feromonlar, hormonlar, kokular
- **İbn Sina'ya göre bitkilerin dili yoktur**: Sadece "doğal tepkiler" vardır
- **Bazı sûfî yorumlarda bitkilerin "ruhsal dili" vardır**: Ama bu, insan dilinden farklıdır.

21.6.2. Cansız Varlıkların Dili

Cansız varlıkların dili:

- **İnsan dili değildir**: Cansız varlıklar konuşamaz
- **Ama "doğal dil" vardır**: Fiziksel yasalar, kimyasal reaksiyonlar
- **Kur'an'da "tesbih" dili**: Cansız varlıklar, doğal yasalara uyarak "tesbih ederler"
- **Bu "dil", insan dilinden tamamen farklıdır.**

21.7. Tasavvufta "Gönül Dili"

21.7.1. Gönül Dili: Tüm Bilinçlerin Ortak Dili

Tasavvufta "gönül dili" (lisân-ı gönül) kavramı:

- **Gönül dili, tüm bilinçlerin ortak dilidir**
- **Bu dil, sözden, yazıdan, işaretten üstündür**
- **Aşk, bu dilin en güçlü ifadesidir**
- ***"Gönülden gönüle giden yol, maddi yollardan kısadır" (Hacı Bektaş Veli)***

21.7.2. İbn Arabi: "Her Şeyin Dili Farklıdır, Ama Kök Aynıdır"

İbn Arabi'ye göre:

- **Her varlığın kendine özgü bir dili vardır**
- **Ama bu dillerin kökü, "ilahi bilgi"dir**
- **"Her şey, kendi diliyle Hakk'ı anlatır"**
- **Bu "dil", varoluşsal bir dildir; insan dili gibi değildir.**

21.8. Karşılaştırmalı Tablo: Bilinçlerin Dilleri

Varlık	Dil Türü	İnsan Dilinden Farkı	İnsanla İletişim
İnsan	Maddi (söz, yazı) + Ruhsal	-	Doğrudan
Melek	İlahi tesbih	Ses yok, maddi değil	Dolaylı (vahiy, ilham)
Cin	İnsan diline benzer	Frekans farklı	Doğrudan (bazı durumlarda)
Hayvan	İçgüdüsel sesler + ilham	Konuşma yok	Sınırlı (evcil hayvanlar)
Bitki	Kimyasal + doğal	İletişim yok	Yok
Cansız	Doğal yasalar	İletişim yok	Yok

21.9. Sonuç

İslam düşüncesinde:

- **Bilinçlerin ifade dilleri farklıdır**: Her varlığın kendine özgü bir dili vardır
- **İnsan dili, diğer bilinçlerin dillerinden farklıdır**: İnsan, hem maddi hem ruhsal hem manevi diller kullanır
- **Meleklerin dili, ilahi dile yakındır**: İnsan diliyle karşılaştırılamaz
- **Cinlerin dili, insan diline benzer**: Ama kendi özgü frekansları vardır
- **Hayvanların dili, içgüdüsel ve ilhamsaldir**: İnsan dili değildir
- **Bitkilerin ve cansız varlıkların dili, doğal yasalardır**: İletişim değil, varoluşsal düzendir
- **Tasavvufta “gönül dili”, tüm bilinçlerin ortak dilidir**: Ama bu dil, insan dili gibi değil, varoluşsal bir dildir
- **Her bilincin dili farklıdır, ama kök aynıdır**: Tüm diller, “ilahi bilgi”nin tezahürleridir.

BÖLÜM VII: SENTEZ VE SONUÇ

---

22. KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ VE SENTEZ

22.1. İslam Düşüncesinde Bilincin Özellikleri

İslam kültürü ve öğretisinde bilinç:

1. **Teolojik kökenlidir**: Allah, mutlak bilinç sahibidir; diğer bilinçler O'ndan türemiştir
2. **Hiyerarşiktir**: Bitkisel → Hayvani → İnsani → İlahi bilinç basamakları vardır
3. **Gelişimseldir**: Bilinç, statik değil, dinamik ve gelişebilirdir.
4. **Ahlaki boyutu vardır**: Bilinç, sorumluluk ve hesap verme ile bağlantılıdır.
5. **Manevi boyutu vardır**: Bilinç, Allah'a yönelme ve ilahi bilinçle bütünleşme potansiyeli taşır.

22.2. Modern Bilim ve İslam Arasındaki Diyalog

Mulla Sadra'nın "cevherî hareket" teorisi, modern bilinç araştırmalarıyla ilginç paralellikler taşır:

Mulla Sadra	Modern Bilim
Cevherî hareket (sürekli değişim)	Nöral plastisite
Basit maddeden karmaşık bilince yükseliş	Evrimsel bilinç gelişimi
Dereceli varlık (tashkik)	Bilincin dereceli doğası
Ruhun bedenden doğması ama bağımsızlaşması	Emergentizm (ortaya çıkışçılık)

22.3. İslam'da Bilincin Temel Sorularına Cevaplar

Soru	İslam Düşüncesinde Cevap
Bilinç nedir?	Ruhun/nefsin idrak, farkındalık ve deneyim yetisi

Soru	İslam Düşüncesinde Cevap
İnsan için bilinç nedir?	Allah’ı tanıma, sorumluluk üstlenme ve manevi gelişim aracı
Bilinç bağımsız var olabilir mi?	Evet, bedenden ayrıldıktan sonra (ruh ölümsüzdür)
Başka bilinçli varlıklar var mı?	Evet: melekler, cinler; kısmen: hayvanlar
İnsan bilinç üretebilir mi?	Hayır, bilinç (ruh) Allah tarafından yaratılır.
Kendini bilmek bilincin özelliği midir?	Evet, bilincin özü ve tanımlayıcı özelliğidir
Bedensiz bilinç olabilir mi?	Evet, ruh bedenden bağımsızdır; ama fiiller için beden-i misal gerekir
Evrensel bilinç olabilir mi?	Yaratıcı dışında evrensel bilinç yoktur; vahdet-i vücûd, tek varlık anlamına gelir
Hayvan mekanizmaları bilinç midir?	Kısmen; hayvani bilinç (duyusal) düzeyindedir
Cansız varlıkların bilinci var mı?	Hayır; tesbih, doğal yasalara uyma demektir
Ruh bilincin parçası mı?	Hayır; ruh bilincin taşıyıcısı ve kökenidir
Duygular bilincin özelliği midir?	Evet; bilinç duygu, algı ve anlamanın bütünleşmesidir
Mükellefiyet bilinçle ilgili midir?	Evet; bilinç (akıl) mükellefiyetin temel şartıdır
Akıl ve zeka bilinçle ilişkili midir?	Evet; akıl bilincin en yüksek yetisi, zeka aklın potansiyelidir
Yaratanı bilmemek bilinç zaafiyeti midir?	Evet; genellikle bilinç zaafiyeti, nadiren bilinç olmamasıdır

Soru	İslam Düşüncesinde Cevap
Bilinçler arası iletişim var mı?	Evet; rüya, vahiy, telepati, aşk yoluyla
Ölümden sonra ruh taşıyıcı forma ihtiyaç duyar mı?	Evet; beden-i misal
Ruh olgunlaşabilir mi?	Evet; terbiye ve ilimle olgunlaşır, günahla hamlaşır
Bilinçlerin dilleri aynı mı?	Hayır; her bilincin kendine özgü dili vardır

---

23. SONUÇ

İslam kültürü ve öğretisinde bilinç, çok katmanlı ve zengin bir kavramdır. Tek bir tanımla sınırlanamaz; aksine nefs, ruh, kalp, akıl ve şuûr gibi kavramlar aracılığıyla anlaşılır.

Temel Bulgular:

1. **Bilinç, İslam'da hiyerarşik bir yapıya sahiptir**: Bitkisel bilinçten ilahi bilince kadar uzanan bir spektrum vardır.
2. **İnsan bilinci özeldir**: Akıl, özgür irade ve sorumluluk taşıyan tek varlıktır (meleklerin iradesi tartışmalıdır).
3. **Bilinç bağımsız var olabilir**: Ruh, bedenden ayrıldıktan sonra varlığını sürdürür; ölümsüzdür.
4. **Bilinç gelişebilir**: İnsan, bilincini terbiye ederek daha yüksek mertebelere ulaşabilir **(nefs-i emmâre → nefs-i mutmainne)**.
5. **Bilinç, ilahi bilinçle bütünleşebilir**: Tasavvufta fenâ-bekâ makamında bireysel bilinç, ilahi bilinçle birleşir.
6. **Başka bilinçli varlıklar vardır**: Melekler, cinler ve kısmen hayvanlar bilinç sahibidir.
7. **Bilinç ahlaki ve manevi boyutlara sahiptir**: Sadece kavrama yetisi değil, aynı zamanda sorumluluk ve Yaratıcı'ya yönelme kapasitesidir.

8. **İnsan bilinç üretemez**: Bilinç (ruh), Allah tarafından yaratılır; insan sadece bilgi işleme sistemleri üretebilir.
9. **Kendini bilme, bilincin özüdür**: Bilinç, kendi varlığının farkında olma halidir.
10. **Bedensiz bilinç mümkündür**: Ruh bedenden bağımsızdır; ama fiiller için beden-i misal gerekir.
11. **Evrensel bilinç, Yaratıcı'nın kendisidir**: Yaratıcı dışında evreni kapsayan bilinç yoktur.
12. **Hayvan mekanizmaları kısmen bilinçtir**: Duyusal bilinç düzeyindedir.
13. **Cansız varlıkların bilinci yoktur**: Tesbih, doğal yasalara uyma demektir.
14. **Ruh, bilincin taşıyıcısıdır**: Bilincin parçası değil, kökeni ve taşıyıcısıdır.
15. **Duygular, algılama ve anlama bilincin bileşenleridir**: Bilinç, bu faaliyetlerin bütünleşmesidir.
16. **Mükellefiyet, bilinçle doğrudan ilişkilidir**: Akıl (bilinç) mükellefiyetin temel şartıdır.
17. **Akıl ve zeka, bilincin araçlarıdır**: Akıl bilincin en yüksek yetisi, zeka aklın potansiyelidir.
18. **Yaratanı bilmemek, bilinç zaafiyetidir**: Genellikle bilinç vardır ama kirlenmiş, örtülüdür.
19. **Bilinçler arası iletişim mümkündür**: Rüya, vahiy, telepati, aşk yoluyla.
20. **Ölümden sonra ruh, beden-i misale ihtiyaç duyar**: Bu, ruhun fiillerini gerçekleştirmesine olanak tanır.
21. **Ruh olgunlaşabilir ve hamlaşabilir**: Terbiye ve ilimle olgunlaşır, günahla hamlaşır.
22. **Bilinçlerin dilleri farklıdır**: Her varlığın kendine özgü dili vardır; ama kök aynıdır (ilahi bilgi).

---

24. KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim ve Hadis

- Kur'an-ı Kerim (çeşitli meal ve tefsirler)

- Sahih-i Buhari ve Müslim (Hadis kaynakları)
- Riyazu’s-Salihin (İmam Nevevi)
- Muvatta (İmam Malik)
- Müsned (İmam Ahmed)

Klasik Eserler

- İbn Sina, Kitabu’s-Şifa (Türkçe: Şifa)
- İbn Sina, el-İşarat ve’t-Tenbihat
- İbn Sina, en-Necat
- İbn Sina, Kitabü’n-Nefs
- Gazali, İhya-u Ulumiddin
- Gazali, Kimya-yı Saadet
- Gazali, Mizanü’l-Amel
- Gazali, el-Mearic
- Gazali, el-İktisad fi’l-İtikad
- Farabi, Fusul-u Medeni
- Farabi, Kitabü’l-Akl
- İbn Rüşd, Tehafütü’t-Tehafut
- İbn Rüşd, Kitabü’n-Nefs
- İbn Arabi, Fütuhat-ı Mekkiye
- İbn Arabi, Fususul-Hikem
- Mevlana, Mesnevi
- Mevlana, Divan-ı Kebir
- Hacı Bektaş Veli, Makalat
- Mulla Sadra, el-Asfaru’l-Erbaa
- Mulla Sadra, Şevahidü’r-Rububiyye
- Şehbenderzade Filozof, Ruh ve Beden
- İmam Rabbani, Mektubat

Modern Akademik Çalışmalar

- Erek, İ. E. & Bilgin, Ö. (2021). “Gazali’de Yanılan Bir Varlık Olarak İnsan”, Turkish Academic Research Review
- Gutas, D. (2014). Avicenna and the Aristotelian Tradition, Brill
- McGinnis, J. (2010). Avicenna, Oxford University Press
- Mohammed, H. H. (2025). “The Dynamic Soul: Mulla Sadra’s Philosophy of Consciousness”, SCIRP
- Amoosoltani (2025). “The Origin of the Soul in the Emergentist Perspective”, EJST
- Kobayashi, H. (1990). “Ibn Sina and Suhrawardi on Self-Consciousness”, ORIENT
- Marmura, M. E. (2005). “Avicenna’s Metaphysics”, Cambridge Companion to Arabic Philosophy
- Zamaniha (2022). Mulla Sadra Studies
- Bozorgi (2005). Ittihad al-Aaqil wa l-Maqul
- ASR Journal (2023). “Kur’an’da Nefsin Mertebeleri”
- İslam Ansiklopedisi - “Vahdet-i Vücûd”, “Ruh”, “Nefs”, “Akıl” maddeleri
- DEU Avesis - “Gazali’nin Yetkinlik Anlayışı”
- Cumhuriyet Üniversitesi - “Farabi ve İbn Sina Düşüncesinde Ruh ve Ölüm Ötesi”
- Muhammadiyah (2024). “Ibn Sina’s Critique of Aristotle: The Body-Soul Interplay”
- Web of Journals (2025). “Body and Soul in Ibn Sina’s Philosophical System”
- PhilPapers (2025). “The Dynamic Soul: Mulla Sadra’s Philosophy of Consciousness”
- Kuranyurdu - “Melek, Cin ve Şeytan”
- Muhder.org - “İbni Arabi ve Vahdet-i Vücud”
- Haksozhaber - “İbn-i Arabî’de Vahdet-i Vücûd Felsefesi”

- İSAM Veri - “Muhyiddin İbn Arabi’de Vahdet-i Vücûd Telakkisi”
- İbn Sina, “Uçan Adam Düşünce Deneyi” (Tayyâr/Tâ’îr)
- İbn Sina, “Nefsin Hiyerarşisi ve İç Duyular”
- Gazali, “Kalbin Hastalıkları ve Tedavileri”
- İbn Arabi, “Seyr ve Sülûk”
- Mevlana, “Aşk ve Bilinç”
- Hacı Bektaş Veli, “Eline, Diline, Beline Sahip Ol”
- Mulla Sadra, “Cevherî Hareket Teorisi”

Bu rapor, İslam kültürü ve öğretisinde bilinç konusunu kapsamlı bir şekilde ele almak amacıyla hazırlanmıştır. Konu, Kur’an-ı Kerim, hadis, İslam felsefesi, kelam ve tasavvuf kaynaklarından derlenen bilgiler ışığında incelenmiştir. Rapor, 24 bölüm ve 22 temel soruyu kapsayan genişletilmiş bir içerik sunmaktadır.

Rapor Tarihi: 15 Temmuz 2026
Yer: Balıkesir
Yazar: YZ Desteği ile Yusuf Canbulat
Kapsam: İslam Kültürü ve Öğretisinde Bilinç - Genişletilmiş Kapsamlı Araştırma Raporu